Верољуб Трифуновић

ВРЕМЕ КРИЗА

Грађење Крагујевца од 1965. до 1990. године

Уредник
Зоран Прокић

Графички уредник
Александар Ђоковић

Фотографије
Предраг–Циле Михајловић

Верољуб С. Трифуновић

Време криза

Грађење Крагујевца у периоду од 1990. до 2005. године

Крагујевац, 2020.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 7
УВОД 9
„СТАБИЛИЗАЦИЈА" – ПРЕДСОБЉЕ КРИЗЕ 17
ПРВО СРЕДЊОРОЧЈЕ – ПОЧЕТАК КРИЗЕ 19
ДРУГО СРЕДЊОРОЧЈЕ – САНКЦИЈЕ 23
ТРЕЋЕ СРЕДЊОРОЧЈЕ – КА ДНУ КРИЗЕ 29
ЧЕТВРТО СРЕДЊОРОЧЈЕ
– ПРОМЕНЕ ПОЧЕТКОМ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА 32
КРАТАК ПРЕГЛЕД – ДЕЗУРБАНИЗАЦИЈА 36
СТАНОВНИШТВО И СТАНОВАЊЕ 41
ПРИВРЕДА 60
ПЛАНИРАЊЕ И ПРОЈЕКТОВАЊЕ 87
ПРИПРЕМА И РЕАЛИЗАЦИЈА 101
ИНФРАСТРУКТУРА 105
УРБАНА ОПРЕМА 121
СПОМЕНИЦИ 137
МИЛУН СИМИЋ,
Фонд за уређење градског грађевинског земљишта 165
ДР ДРАГУТИН РАДОСАВЉЕВИЋ
Друштвени Фонд за уређивање градског грађевинског земљишта
(период од краја 2000. до новембра 2004. године) 169
Слободан Мишић
ПРОГРАМСКА ПОДЛОГА ЗА КЊИГУ
доктора архитектуре Верољуба Трифуновића
о новој цркви Светог Спаса у зони „Продор"
у градском центру Крагујевца 187
„Застава запошљавање и образовање" (ЗЗО)
УМЕСТО СПАСА – РАДНИЦИ НА УЛИЦИ 193
КА СИНТЕЗИ 197
НА КРАЈУ КЊИГЕ 199
ХРОНОЛОГИЈА 201
ЛИТЕРАТУРА 205
РЕЗИМЕ 207
The Building of Kragujevac in the period between 1990 and 2005
TIME OF CRISIS 211
О АУТОРУ 215

ПРЕДГОВОР

Ово је пети том у циклусу књига које сам написао о грађењу Крагујевца. Под називом „ВРЕМЕ КРИЗА" треба да обухвати период од 1990. до 2005. године.

Године распада Југославије.

У њима је Крагујевац трпео један од великих падова развоја.

Процес сам пратио са радног места директора крагујевачке Дирекције за урбанизам и изградњу. Верујем да је део података, које сам имао, вредан да буде сачуван. Нов квалитет овом тому доноси више прилога других аутора. Укључени су неки врло значајни активни учесници грађења Крагујевца у временима кризе.

Њихова сведочења траг су токова грађења. Остварених. Започетих. Планираних. Па и оних неостварених.

На почетку 21. века грађење Крагујевца се наставља и на њих.

Време ДЕСТРУКЦИЈА Југославије 1990-2000. Крагујевац покушава да превазиђе грађењем. Почетак кризе обележава вредним споменником. Председник Владе и градоначелник Крагујевца сложни су пред Војводом Путником.

УВОД

Развојни талас Крагујевца застао је већ 1980. године.

У следећој деценији престао је раст становништва, опадао доходак, ограничавале инвестиције. Била је „стабилизација".

Крајем осамдесетих дошло је до промена у Србији. Укинути су: међуопштинске регионалне заједнице (МРЗ), самоуправне интересне заједнице(СИЗ), удружени рад... Завршавао се период самоуправљања. Видовданском прославом на Газиместану обележено је 600 година од историјске битке. Уставом из 1990. године уобличени су нови друштвени односи.

Наредна времена могу да се прате кроз два периода:

– Време ДЕСТРУКЦИЈА Југославије 1990-2000.

Створен је оквир за догађања која су следила. Санкције. Економска криза. Побуне. Ратови. Распад СФРЈ. Хиперинфлација. Напад НАТО-а...

За то време, у Европи је промењено окружење Србије. Формирана Европска унија. Распао се Совјетски савез. Русијом управљао Јељцин...

Крагујевац је кризно окружење вишеструко притисло. У претходних пола века грађен је као југословенски индустријски центар. Укључен у међународну поделу рада. У последњој деценији све се променило. Досељавање се окренуло избеглицама. Индустрије су само вегетирале. Градитељски програми су смањени...

У Крагујевцу је на изборима 1996. локалну власт преузела коалиција „Заједно за Крагујевац". Опозициона према социјалистичкој републичкој власти.

– Време ТРАНЗИЦИЈЕ 2001-2006.

После петооктобарских промена, на крају миленијума дошло је до нових односа. СР Југославија је 2002. године постала државна заједница

Време ТРАНЗИЦИЈЕ 2001-2006. произашло је из масовних окупљања на градским трговима током деведесетих година. Зоран Ђинђић говори у Крагујевцу 1997. године.

ПЕШАЧКА ЗОНА изграђена у делу некадашњег Корзоа је значајан потез уређивања градског центра. Котрапункт је настајању Бувље пијаце. Укинут је коловоз од „Крста" до „Саобраћајца". Уз културну кафану „Милош Велики" подигнут стакленик. Поплочан партер и опремљен мобилијаром. Реконструсана улична расвета. Садржаји ивичних зграда усмерени на одговарајуће функције. Фасаде дотеране. Сачувано високо зеленило.

ШАРЕНА, БУВЉА ПИЈАЦА прорадила у центру града. На општинском плацу „Босна" у међуратном периду биле су општинске штале. Касније их је користило комунално предузеће „Чистоћа". Отварање такозване Бувље пијаце увело је тај специфичан вид трговине у најуже језгро Крагујевца. Постало симбол надолазећих тешких времена. Занатским интервенцијама омогућено „привремено коришћење", које је потрајало. Испод сваког стандарда.

Србије и Црне Горе (СЦГ) до 2006. Косово и Метохија остала је под међународном контролом.

Србија је оријентисана ка уласку у ЕУ. Са европским вредностима као циљем промена.

Почиње раст економије. Приватизације предузећа су доминантна економска појава.

У Крагујевцу је локалну власт добила постава Демократске опозиције Србије (ДОС). Остварена је поново паралелност са Републиком. Али, специфичности из ранијих периода дошле су до изражаја. Смањење радништва у ауто-индустрији, незапосленост... БДП испод просека државе.

Почетак 21. века био је тежак за грађење...

ТОКОВИ

Улазак у последњу деценију 20. века обележава убрзана промена окружења у којеме је грађен Крагујевац.

После развојних резултата изградње у време самоуправљања, следећих 15 година делују као период дезурбанизације. Са последицама за градоградитељство као у доба светских ратова.

Падом Берлинског зида(1989) долази распад блока држава око Совјетског Савеза. После „перестројке" Михаила Горбачова (1985-1991) у Русији настаје ера Бориса Јељцина. Са друге стране, споразумом у Мастрихту (1991) формира се нов ентитет – Европска Унија. Наредних година шири се према Истоку. Примањем бивших чланица социјалистичког блока.

У СФРЈ, Влада Анте Марковића доноси, крајем 1989 године, Програм економске реформе. У основи је конвертибилност валуте и покретање новог инвестиционог циклуса. Међутим, Словенија и Хрватска проглашавају отцепљење, у мају 1991. Осамостаљује се и Македонија. У Србији власт преузима Социјалистичка партија Србије (СПС). Доноси се нов Устав (1990). И закони. Уводи вишепартијски систем.

Ратује се око Српске аутономне крајине (САО) и у Босни и Херцеговини. После Дејтонског споразума (1995) тежиште сукоба помера се на Косово и Метохију. Врхунац кризе је бомбардовање Србије 1999. године.

После петооктобарских промена, од 2000. године као приоритетан циљ Србије дефинише се улазак у ЕУ. Савезна Република Југославија функционише до 2002. године, па настаје Заједничка држава Србија и Црна гора. Краткотрајна, до 2006. године.

Читав посматрани период од 1990. до 2005. није повољан за грађење Крагујевца. Доминирају деструктивно окружење и оскудица градитељских извора. Распадање Југославије. Ратови и бомбардовања. Санкције Организације ујединјених нација (ОУН) и економска блокада. Пропадање производних капацитета...

„СТАБИЛИЗАЦИЈА" – ПРЕДСОБЉЕ КРИЗЕ

Пре уласка у „године кризе", претходна деценија „стабилизације" променила је темпо изградње Крагујевца.

Почетком осамдесетих, Комитет Савеза комуниста (СК) преузео је доминантну контролу и над градитељским функцијама Крагујевца. Председник општине је Милутин Милојевић, дипломирани правник. Време је законитости. У Савезу комуниста су челници Тома Јовановић и Ђота Костић. Дирекција за урбанизам и изградњу (ДУИК), као планерска и реализаторска институција трпи критику и неповерење. Не носи стручне инвеститорске послове за неке велике програме, који су најзначајнији у периоду од 1981. до 1984. године (месни самодопринос, изградња система водоснабдевања „Гружа"). Директор Дирекције је Милутин Шуковић. За разлику од многих сличних институција у држави, ДУИК ипак опстаје. Обавља планерске послове за све већи број општина (Смедеревску Паланку, Рашку и друге) па и Републику (Санација подручја Копаоника погођеног земљотресом). Сектор изградње обавља послове на припреми грађевинског земљишта, формира магистралну мрежу топловода, откупљује терен за велики војни комплекс у Дивостину...

У мандату инжењера Каменка Сретеновића на месту председника Скупштине (1984-1988) стварају се материјални услови за веће градитељске програме града. Уведена је накнада за коришћење грађевинског земљишта, међу првима у Србији. То је послужило и као стручно искуство и низу градова (до Зрењанина, Кикинде...). Водни допринос је повезан са СИЗ-овима водопривреде Републике и МРЗ-а па је створен основ за реализацију Система за прикупљање, одвођење и пречишћавање отпадних вода (СОП). Првог у Србији. На тим пословима Дирекција се поново ангажује пуним капацитетом. Афирмише се планерски и реализаторски. Постепено превазилази кадровску кризу из претходних година.

Мандат дипломираног економисте Предрага Галовића (1988-1989) на челу Скупштине Крагујевца је последњи период грађења Крагујевца

у уставним оквирима из седамдесетих година. Значајан градитељски подухват је повезивање са програмима републичког СИЗ-а за путеве, за изградњу мини-обилазнице од Царине до Аеродрома. Реализована је велика инвестиција, кључна за саобраћајну мрежу Крагујевца током наредних деценија. Настављена је изградња СОП-а и објеката месног самодоприноса.

У другој половини 1989. године завршава се неколико карактеристичних активности:

– СИЗ-ови су трансформисани у буџетске фондове. Формирана су јавна предузећа.

– Дирекција за урбанизам и изградњу добија статус јавног предузећа.

– Промовисан је Генерални план „КРАГУЈЕВАЦ 2005".

– Завршен је мандат Предрага Галовића и изабран дипломирани машински инжењер Србољуб Васовић.

Година 1989. је у свету означила почетак информационе ере и глобалне економије. За нашу земљу настаје период великих искушења. Крагујевац као велики индустријски центар губи пословне компоненте везане за привреду у осталим републикама. А потом, међународне економске блокаде умножавају производне и прометне проблеме. Долазе године кризе у којима изразито трпи развој Крагујевца.

Грађење Крагујевца одвија се у кризним условима.

Време кризе је потрајало. Може да се рашчлани на средњорочја да би се јасније сагледавале карактеристике грађења Крагујевца у сваком од мандата општинске управе.

ПРВО СРЕДЊОРОЧЈЕ – ПОЧЕТАК КРИЗЕ

Ускраћеном средњорочном периоду (1990-1992) у Крагујевцу је председник општине Србољуб Васовић. На челу „Заставе" је др Радољуб Мицић. После рекордне производње аутомобила (1989) услови изолације доводе до наглог смањења. Мала и средња предузећа се потенцирају као важни привредни субјекти. Фонд за уређењЕ грађевинског земљишта (ФГЗ) води Владимир Миловановић, а ДУИК Верољуб Трифуновић.

Забележене су активности и неки догађаји коју су утицали на градитељске токове у Крагујевцу:

1990 године – *Устав Социјалистичке Републике Србије* донет је у циљу превазилажења уставних решења из 1974. године.Тежи очувању позитивних вредности социјализма уз обогаћивање искуствима савременог света. Основу економског уређења чине сви облици својине, рад и предузетништво. Устав уводи вишестраначки систем. Јединствену територију Републике „од Хоргоша до Драгаша". Промену власничких надлежности...

– *Програм економске реформе:* Савезна влада спроводи антиинфлациони програм. Донет је финансијски оквир у којем је извршен покушај везивања вредности динара за немачку марку. Однос је у почетку био 1:7.

– *Закон о изменама и допунама закона о предузећима* навео је и нас да радимо на припреми модела мешовите својине. Наредни догађаји су зауставили такве покушаје.

У Крагујевцу теку градитељске активности:

ГОДИНА 1990.

Упркос променама у окружењу, за Крагујевац је било много градитељских и планерских послова.

Завршено је Централно градско постројење (ЦГП) као кључни објекат Система за одвођење и пречишћавање отпадних вода (СОП). Релизација

тог скупог система, новог у Србији, донела је углед Крагујевцу. Способност ДУИК-а да програмира и води изградњу сложеног пројекта обновила је положај стручне куће која може да носи велике градске инвестиције.

Завршени су и важни делови Мини-обилазнице. Улица Милентија Поповића са саобраћајним објектом преко Сушичког потока. Прва етапа раскрснице Звезда чвор. Дугорочан пројекат Мини-обилазнице постајао је магистрална градска саобраћајница и примила велики део транзитних токова.

Оживљена је изградња Клиничко-болничког центра, замрла у годинама „стабилизације". Уговорена је изградња Интерне клинике и успешно завршена 1992. Наравно, под надзором Дирекције.

Сва три наведена програма су развијана уз знатно учешће републичких средстава. Били су стручно засновани, а град Крагујевац је био активно заступљен у републичким телима.

На сличним принципима су покренути и нови програми.

Гасификација широке потрошње програмирана је са вредношћу од 15 милиона долара. Индустрија је већ имала приступ гасоводима. Требало је омогућити прикључивање десетина хиљада нових потрошача. ДУИК је припремала студијску основу. Међу првима у Србији.

Програм Месног самодоприноса урађен је и усвојен за период од 1990. до1995. године. Стручне инвеститорске послове носила је поново Дирекција. Значајна нова позиција била је изградња градске депоније отпада на локацији Витлиште. Планирано је да средства обезбеде градски фондови и Радна организација „Енергетика". Неостварење те позиције је дугорочан еколошки недостатак Крагујевца.

Одвијала се колективна стамбена изградња. Највише у насељу Централна радионица.

Индивидуална стамбена изградња се усмеравала по линији Фонд за грађевинско земљиште (ФГЗ) – Стамбена задруга – индивидуални инвеститор. Изгледало је да се уходала на обиму око 500 парцела годишње..

У главној улици је пројектована и реализована Пешачка зона. Укинут је коловоз од „Саобраћајца" до „Крста". Квалитетно уређен партер и прилагођена приземља околних зграда. Традиционални Крст је враћен из порте Старе цркве и обновљен на културној градској локацији.

Надграђена је здравствена станица у Ердоглији.

А, као контраверзна потреба, отворена је Шарена пијаца. На старом општинском плацу „Босна". Бившем погону ЈКП „Чистоћа". У центру града.

Исте године покренуте су и неке идеје о градским функцијама које су дошле на ред у следећим годинама.

Отворена је установа Радио-телевизија Крагујевац.

Пројекат Јужне обилазнице је на Стручном савету означен као приоритет.

Припрема се са ГП „Ратко Митровић” за изградњу Тржног центра „Раднички”.

Стижу прве информације о кабловској телевизији.

Уговара се отварање ресторана „Мек Доналдс”, у центру Крагујевца.

Испитују се локације за страна улагања.

Као нову информациону технологију уводимо телефакс у пословање ДУИК-а.

1990.

– Завршено ЦГП у Цветојевцу
– Пешачка зона изграђена у делу некадашњег Корзоа
– Крст враћен на сквер у центру
– Мини обилазница: улица Милентија Поповића и Сушичка петља
– Отворена раскрсница Звезда чвор, 2. фаза
– Почела и стала градња пута ка депонији Витлиште
– Надградња здравствене станице Ердоглија
– Формирана Радио-телевизија Крагујевац
– Бувља пијаца прорадила у центру града

ГОДИНА 1991.

У Европи се настављају велике промене. Децембра 1991. године, уговором у Мастрихту Европска економска заједница (ЕЕЗ) прераста у Европску унију (ЕУ). На другој страни, после ере „перестројке” и неуспелог пуча Јазова, Совјетски Савез се распада (договором челника Украјине, Белорусије и Русије децембра 1991). У Русији почиње десетогодишња владавина Бориса Јељцина. Паралелно, теку издвајање бивших република СССР-а у самосталне државе и увођење тржишне привреде. На срећу, без ратовања.

Показује се дубока југословенска криза. Антиинфлациони програм се руши. Динар девалвира у априлу за 44 одсто. Словенија и Хрватска објављују раздруживање већ крајем маја. Уз оружане сукобе.

У Србији влада Радомана Божовића прузима мандат. Деветог марта у Београду су велике демонстрације предвођене Српским покретом обнове.

Крагујевац ипак наставља грађење.

Последња је година колективне стамбене градње.

Гасификација Крагујевца улази у оперативну фазу. Носилац је РО „Енергогас”. Почињу радови у месној заједници Вашариште. „Енергетика” такође прелази на гасно гориво.

Мини-обилазница се, изградњом пуног профила кроз Ердоглију, доводи у функцију од Царине до „Звезде”.

Гради се Интерна клиника Клиничко-Болничког центра (КБЦ).

У терцијарним делатностима уочава се нов облик градње. Прилагођен малим корисницима. Планирају се тржни центри „Шумадија” и два објекта у улици Маршала Тита (број 104 и број 106 „Абрашевић”).

ЈИК банка подиже свој нови објекат у градском центру. Можда најуспелији пример примене стакла у архитектури Крагујевца.

Спортско друштво „Раднички” добија новосаграђени дом у бившем двориштy Бркићеве задужбине.

Генерални план „КРАГУЈЕВАЦ 2005” усвојен је 9. октобра 1991. На првом Салону Удружења урбаниста Србије у Нишу добио је прву награду.

Израђивана је бројна урбанистичка документација.

Покренут је лист „Комуналац”.

1991.

– Нови Закон о становању
– Санкције УН
– Брисање самоуправљања из статута ДУИК-а
– Усвојен ГУП „Крагујевац 2005”
– Гасификација, широка потрошња, радови од 25. октобра, носилац „Енергогас”
– Прелазак „Енергетике” на гас
– Мини-обилазница у функцији од Ауто-пута до „Звезде”
– Споменик и хумка број 12 у Спомен-парку
– Зграда ЈИК банке
– Пројекти. Два тржна центра „Абрашевић” и СЗ Простор (1992/93).
– Први Салон урбанизма у Нишу
– Лист „Комуналац”

ДРУГО СРЕДЊОРОЧЈЕ – САНКЦИЈЕ

Наредно средњорочје (1992-1996) доносе још теже услове. Санкције ОУН. Рат у БиХ до Дејтонског мира (1995). САО Крајина пада (1995).

Одвија се убрзано распродаја друштвеног стамбеног фонда (1992/93).

Промене градитељских прописа у Србији настају доношењем четири закона 1995. Усвојен је Просторни план Републике Србије (1994-96). Први у историји. Ресорни министар је проф. Бранислав Ивковић.

На чело Општине Крагујевац, после инжењера, долазе економисти. Кратко (јануар-март 1992) вршилац дужности председника је Живота Богдановић, а потом мандат добија Живорад Нешић (до децембра1996). Директор ФГЗ-а постаје Милун Симић(1992).

Сарадња градских и републичких власти олакшава градитељске активности. Изнад просека Србије и изнад објективних материјалних могућности Крагујевца. Значајне су улоге Србе Васовића, Слободана Бабића Сарме, др Славице Ђукић, Жарка Катића... у републичкој Влади, али и Предрага Кркића (Дирекција за путеве), Вранића и Зоговића („Енергогас”), Јакшића (ПТТ) у републичким организацијама.

ГОДИНА 1992 – НОВЕ ТЕШКОЋЕ

Санкције Уједињених нација, које доводе Заводе „Застава” у немогуће услове пословања.

Инфлацију, која устостручава однос динара према немачкој валути (ДМ расте са 100 динара у јануару на 10.000 крајем године).

Примену Закона о становању којом се укида даља колективна стамбена градња – темељна градоградитељска позиција у претходним деценијама.

Држава доношењем новог Устава постаје Савезна република Југославија (СРЈ). Председник је Добрица Ђосић, а премијер Милан Панић.

Срба Васовић улази почетком 1992. године у републичку Владу. Као потпредседник даје одређену позицију Крагујевцу у конкуренцији за статус града (усвојен у новембру 1992. године, уз Нови Сад, Ниш и Приштину) и усмеравање републичких инвестиционих програма.

Од градитељских активности у Крагујевцу могу да се забележе:

Почиње нови циклус пада прихода фондова. Четири фонда које опслужује ДУИК остварују 1989. године 22,6 милиона ДЕМ, 1990. око 54,82, 1991. око 49,06, 1992. само 11,14, а 1993, чак 7,70 милиона ДЕМ. Учешће Републике се своди, од 15 милиона ДЕМ у 1991. години на само 660.000 1992. године.

Урбанистичка документација се усмерава на израду средњорочних програма, послове за општине у ширем региону (ГУП Лепосавић, ГУП Бајевац, ДУП-ови за Свилајнац, ГУП Рача) и сеоска насеља оштине Крагујевац (уређајне основе за девет села, Студија водоснабдевања сеоског подручја). Почињу анализе: реконструкције градског језгра; јавне гараже... ДУИК организује за своје раднике курс Увод у аутоматску обраду података (АОП). Договара се планирање за општину Мирковци у САО Крајини. На скупу у Херцег Новом, септембра 1992. године, покушано је стварање Урбанистичког савеза Југославије.

Изграђена је деоница мини-обилазнице од улице Браће Хаџића до улице Димитрија Туцовића.

Институт за путеве ради Идејни пројекат Јужне обилазнице, уз пуну сарадњу са ДУИК-ом.

Вишепородичне стамбене зграде подижу грађевинска предузећа „Казимир Вељковић" (насеље Централна радиница), „Ратко Митровић" (Лепеница 5), „Градитељ" – Лесковац (Аеродром), „Рад" – Београд (Стара Колонија) као и Стамбене задруге: „Напредак" (код Великог парка) и „Елмосстан" (улица Коче Рацина). Индивидуално становање се реализује доделом земљишта стамбеним задругама („Напредак", „Простор", „Продор"). Припрема се земљиште за пословне просторе (Рејонски центар Аеродром, зграда „Југопетрол" две бензинске пумпе...). ГП „Јединство" из Смедеревске Паланке гради тржни центар у улици Маршала Тита. Објекат СД „Раднички" (улица Маршала Тита 110) отворен је 18. маја 1992. године.

Крупан здравствени објекат, Интерна клиника КБЦ-а, отворен је 1992. године.

Завршена је доградња ОШ „Ђура Јакшић" и изградња Дома за незбринуту децу.

Споменик Војводи Путнику откривен је 31. октобра 1992.

1992.
– Устав СРЈ
– Санкције ОУН
– Инфалација 1ДМ од 100 динара до 10.000
– Примена Закона о становању
– Скупштина Крагујевца усвојила градски статус
– Уговор за Јужну обилазницу
– ТЦ „Јединство"
– Зграда СД „Раднички" отворена у главној улици
– Интерна клиника КБЦ (отворена 1992)
– Насеље „Сунчани брег"
– Споменик Војводи Путнику
– Завршена доградња ОШ „Ђура Јакшић" и Дома за незбринуту децу
– Место у урбаној хијерархији до 1996.
– Покушај оснивања УС Југославије у Херцег Новом

ГОДИНА 1993. – МЕГАИНФЛАЦИЈА

Ради се у условима изузетне хиперинфлације која у последњим месецима бележи дневни и сатни раст. Према финансијском извештају ДУИК-а инфлација је изнела на годишњем нивоу око 1.200 билиона процената, а раст девиза у односу на динар на црном тржишту био је чак 6.000 билиона процената.

Национални доходак рекордно опада. До нивоа од неколико стотина УСА долара по становнику. Најнижег у другој половини 20. века.

У мају је смењен председник СРЈ Добрица Ћосић.

Председник републичке владе је Никола Шаиновић. Крагујевачки кадрови активно учествују. Жарко Катић, хиперактиван министар саобраћаја, уговара пројекат за Јужну обилазницу Крагујевца. Павле Тодоровић, министар за екологију, гура Ботаничку башту и Депонију.

На изборима доминира СПС. У Крагујевцу председник Живорад Нешић Џада, потпредседник Драгић Лазић. М. Матић на челу Извршног одбора. Реизбор директора ДУИК-а се одлаже. Нема примедби на досадашњег, али се именује за вршиоца дужности. Кажу „у јавним предузећима и портир мора да буде члан СПС-а".

Крагујевачка привреда послује у немогућим условима. Група „Застава" напушта идеју о грађењу зоне у Корманском пољу. Нуде ФГЗ-у раније откупљено земљиште на тој локацији. Уговара се први плац мале привреде у Занатско-услужном центру Петровац. Гради се тржни центар „Шумадија" и отвара ТЦ „Градски дом".

Приходи четири фонда опадају на само 7,7 милона ДЕМ.

Урбанизам: почиње ГУП за Чачак. Просторни план посебне намене „Дрезга". Истраживачки пројекат Спомен-парка. Блок „Љубичина улица" се анкетно конципира. Концепт јавног градског превоза путника се приспитује: од трамваја до пројекта Ас Електрик.

У издавачкој делатности објављују се књиге: Милош Црњански „Испунио сам своју судбину", Видосав Стевановић „Снег у Атини", Слободан Јанковић „Записи о 'Застави'". Ја пишем књигу „Архитектура о Крагујевцу" – биће објављена 1995. године... Три магистра из ДУИК-а стичу звање научног истраживача, верификовано у Институту за архитектуру и урбанисам (ИАУС).

Атеље Соковић почиње да ради.

Стамбена градња: ГП „Јединство" (Љубина ливада), СЗ „Напредак" (Агромакедонија)

Почиње изградња Студентског културног центра.

Договара се измештање службе Хитне помоћи из зграде Уреда.

1993.

– Мегаинфлација
– ТЦ Кафана „Шумадија"
– Пројекти: Јужна облазница, палата „Дуванпромет" (реализован 1994/95),
– Отварање гаса широке потрошње у МЗ Вашариште и Сушица
– Темељац Студентског културног центра
– СЗ „Напредак" – блок „Агромакедонија"
– ЗУЦ Петровац
– Трамвај; АС „Електрик"
– Шарена пијаца „Чистоћа" (1994)
– „Језеро Петрол" пумпа
– ТЦ „Градски Дом"
– Књига „Записи о ‚Застави'„

ГОДИНА 1994.

ПРОГРАМ ПРОФЕСОРА АВРАМОВИЋА доноси смиривање финансијских ломова из претходне године. Ипак, нови курс по којем динар вреди 1 ДЕМ постепено се круни.

После добре претходне припреме, у Крагујевцу се покрећу градитељске активности.

Почиње изградња Јужне обилазнице – капиталног саобраћајног пројекта надрегионалног значаја. Реализује се петља и мост код Царине.

Почиње изградња Главне поште, крупног објекта у телекомуникацијама државе.

Завршава се зграда Ректората крагујевачког Универзитета.

Гради се Угљешнички колектор, важан хидротехнички садржај северног дела Крагујевца.

Град се најактивније укључује у припрему првог Просторног плана Републике Србије. ДУИК припрема логистику, са тежњом да побољша положај града и регије, али и да допринесе решењима од значаја за Републику.

1994.

– Борба за позиције Крагујевца у ППРС („Сава центар" и Министарство урбанизма и грађевинарства)
– Почетак изградње Јужне обилазнице; петља и мост код Царине
– Почетак изградње Главне поште
– Споменик Питештија у Спомен-парку
– Угљешнички колектор, 4,2 км
– Ботаничка башта
– Зграда Ректората (1991-1994)
– ТЦ „Вартекс"
– „Бел Пацет"

1995. – ДЕЈТОНСКИ СПОРАЗУМ

Решавао се статус српских земаља. Паралелно су доношени републички закони битни за грађење. У Крагујевцу се капитална комунална изградња, уз активну подршку републике, оријентисала на грађење обилазница. Саграђена је петља на мини-обилазници и грандиозан надвожњак преко две реке, пруге и пута, на Јужној обилазници.

Отворена је градња Друге крагујевачке гимназије. Столеће после Прве.

Завршен велики тржни центар.

Палата „Дуванпромет" је постмодерном архитектуром допринела амбијенту класичног центра.

Промоција књиге „Архитектура о Крагујевцу" била је догађај.

1995.

– Пала САО Крајина; Дејтонски споразум
– Четири грађевинска закона Србије
– Петља у Сплитској улици
– Изградња надвожњака на Јужној обилазници (отворен 13. октобра)
– Почетак изградње Друге гимназије(1995-2000)
– Палата „Дуванпромет"
– Тржни центар „Раднички"
– Планови за Лепосавић и Смедеревску Паланку
– Књига „Архитектура о Крагујевцу"

1996. – ПРОТЕСТИ

У држави су политичке напетости. За урбанистичку струку је историјски догађај доношење Просторног плана Републике Србије. Првог у историји. Носилац је Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС). Руководилац тима обрађивача је проф. Димитрије Перишић.

У Крагујевцу почиње грађење два крупна здравствена објекта. Последња у временима кризе, па и дуго потом. Гасификација напредује реализацијом челичног прстена. Купола недовршене Поште издиже се над градским центром.

1996.
– Усвојен ППРС
– Почетак изградње Техничког блока КБЦ-а, Дом здравља Палилула
– Челични гасни прстен
– Павиљон Дечјег дома „Младост”
– Студентски дом „Слобода”
– Црква Светог Димитрија (до 2003)
– управна зграда „Југопетрол”
– Купола нове Поште
– Споменик Раки Љутовцу на Метином брду
– Спомен-обележје Лицеуму
– Градска ТВ (први директор Миодраг Милићевић и први заменик директора Зоран Прокић)усељена у ТЦ „Раднички”
– Почетак „Урбо ГИС”-а (Градски информациони систем).

ТРЕЋЕ СРЕДЊОРОЧЈЕ – КА ДНУ КРИЗЕ

Крајем 1996. године одржавају се вишестраначки избори. Републичка власт остаје у мандату СПС-а (Мирко Марјановић), а у Градској скупштини Крагујевца локалну управу преузима опозициона коалиција „Заједно". Председник је Верољуб Стевановић. Фондове воде Ђорђе Ђорђевић и Милија Секулић. Директори ДУИК-а су Верољуб Трифуновић (до 24.септембра 1998. године) и Миодраг Поповић (до 20. децембра 2000. године). Разлике програма републичких и локалних власти условиле су смањење државног учешћа у градитељским подухватима Крагујевца.

ГОДИНА 1997. – ЗАСТОЈ

Нова локална управа је тражила могућности инвестирања без обезбеђене подршке на државном нивоу. Дошло је до застоја великих програма са заједничким учешћем и до прекида расписивања месног самодоприноса. У урбанистичком сектору пропагиран је, без резултата,

принцип „стручњаци уместо Дирекције". Велика штета је напуштање пројекта Јужне обилазнице и нерешавање изградње ауто-пута док је у држави припреман ППП Београд-Јужни Јадран.

1997.
– Застој програма (Јужнаобилазница, гасификација...)
– Почетак изградње „Дома Свети Јован" (до 2002)
– Идејна решења за Храм Христа Спаса
– Шарена пијаца код Језера
– Група архитеката „Заједно плус"
– Отворен АОП Дирекције
– ППП пута Београд-Јужни Јадран

ГОДИНА 1998. – ОГРАНИЧАВАЊЕ

Спољне санкције ограничавале су могућности грађења у Србији. У Крагујевцу је обим инвестирања био још сведенији. Привреда је стагнирала на минимуму. Станоградња је вегетирала надградњом постојећих зграда. Озбиљан резултат градских фондова је изградња другог моста на локацији Двомостовље.

1998.
– Надзиђивање равних кровова
– Доње Двомостовље
– Ресторан „Мек Доналдс"
– Споменик Другој шумадијској дивизији у Шумарицама
– Спомен-крст и чесма на Малој ваги
– Почела градња зграде „Шумадија банке" у „Продору"
– Црква Лазарица у Белошевцу
– ГУП „КРАГУЈЕВАЦ 2015", започет рад
– Пројекат „Плава тачка"
– Планови за Петровац на Млави, Кнић
– Програми: АС ЕЛ (Софија) и Градска чистоћа (АЛБА)

(Напомена: Средином године долази смена на челу Дирекције. „Класично проветравање" – образложење је страначког преузимања те одговорности. Радио сам само на ГУП-у. Склоњен од матице догађања у наредне две године.

Тиме сам онемогућен да за материју ове књиге имам одговарајући дневнички преглед грађења Крагујевца у 1999. и 2000. години).

ГОДИНА 1999. – РАТНА РАЗАРАЊА

Дно кризног времена грађења је разарање више објеката током бомбардовања 1999. године. „Има вријеме кад се гради и вријеме кад се руши"- записано је у Библији. У току 78 дана напада на Србију Крагујевац је био изложен бомбардовањима:

24. марта погођени су објекти у касарни „Милан Благојевић";

6. априла срушен је ТВ предајник на Црном врху;

9априла је прво бомбардовање „Заставе" (Фабрика аутомобила, Енергетика, Фабрика привредних возила, Ковачница);

12. априла извршено је друго бомбардовање истих делова ЗЦЗ;

15. априла срушени су објекти касарне „Војвода Путник";

2. и 22. маја се распадао електроенергетски систем Србије;

8. маја поново је бомбардована касарна „Војвода Путник", али и рејонска Пошта у насељу Аеродром;

14. маја погођени су објекти некадашњег војног затвора (Архив Шумадије и Поморавља, Центар за Осматрање Узбуњивање и Јављање);

– Бомбардовање Ремонтног завода у Медни било је у два наврата.

На челу „Заставе" се догађа промена. У августу одлази Србољуб Васовић(1994-1999). Долази Милан Беко (1999-2000). У години бомбардовања, приоритет је обнова Енергетике. Извршена је благовремено, уз подршку државе.

– Споменик краљу Ујединитељу подигнут је у Старој колонији. Знатно скромнији од оног порушеног испред Управе ВТЗ-а.

– Рад на ГУП-у „Крагујевац 2015"тече и у ратним околностима.

ГОДИНА 2000.

Година после разарања није могла да донесе плодну градоградњу. Дошли су избори, протести и петооктобарска смена на државном врху. У Крагујевцу, такође. Окренут ка учешћу у урбанистичкој теорији, нисам пажљиво пратио мало грађење и велике догађаје.

2000.

– Метино брдо – дрвене куће
– Уговори за Тутин
– Актив УУС у Крагујевцу
– „Крагујевац што негда беше" на РТК
– Летња школа урбаниста – Шипово
– Пријава докторске тезе Верољуба Трифуновића

ЧЕТВРТО СРЕДЊОРОЧЈЕ
– ПРОМЕНЕ ПОЧЕТКОМ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА

Петооктобарски догађаји доносе крај разлаза Крагујевца са републичким програмима. У држави и у граду власт преузима ДОС.

Градоначелник Крагујевца је др Влатко Рајковић. На челу фондова – Драгутин Радосављевић и Веселин Живковић. Директор ДУИК-а, поново Верољуб Трифуновић.

Драматичне промене се одвијају у привреди. Тежи се брзој приватизацији.

У Крагујевцу је кључни проблем у стању ауто-индустрије. Пребацивање више хиљада радника на фантомску „Заставу запошљављње и образовање (ЗЗО)" показује неодржив ниво производње у „Застави". Проблем остаје неразрешен до краја посматраног периода (све до доласка ФАСа 2008г?)

После разарања, у грађењу града јавља се известан оптимизам и поред веома ограничених ресурса. Могу се забележити неке активности.

ГОДИНА 2001. – ПРОМЕНЕ

Формирана је влада Зорана Ђинђића. Нови министар надлежан за урбанизам је професор Драгослав Шумарац из Демократске странке (ДС). Позива ме на преговор за место помоћника. Као некад СК, па после СПС. То је било извесно признање струци урбанизма, која почиње да губи утицај.

У граду су напетости око „Заставе". Смањује се број активно запослених. Матична локација „забрањени град" се дели по интерном уговору.

Модернизује се Лепенички булевар, уз учешће републичких средстава. Поново, сарадња државних и градских институција после неколико пропуштених година.

2001.
– Зграда „Делта банка” у улици Саве Ковачевића
– Чешки мостови
– Лепенички булевар
– Подела „Заставе” по интерном уговору
– ОШ Десмировац

ГОДИНА 2002. – РЕФОРМЕ

Нестаје Социјалистичка република Југославија. Државна заједница Србије и Црне Горе почиње један мандат. Председник је Свето Маровић.

У Крагујевцу је на челу „Заставе” Зоран Радојевић.

Градски фондови остварују растуће програме.

ДУИК спасава Урбанистички салон, после 10 година ове манифестације у Нишу.

Почиње да ради Кабловски дистрибуциони систем. Нова степеница информатике.

2002.
– Крај СРЈ, почетак заједничке државе Србија и Црна Гора
– Реорганизација Војске, укинут крагујевачки корпус
– Дом здравља Палилула
– Јужна обилазница, 1. етапа
– Једанаести Салон УУС (Крагујевац)
– Кабловска ТВ; КДС
– Устоличен епископ Јован
– Умро др Боривоје Петровић

ГОДИНА 2003. – ВАНРЕДНО СТАЊЕ

Ванредно стање је уведено после атентата на премијера. У тим околностима донет је нов закон којим је обједињена материја урбанизма, грађења и грађевинског земљишта, на који су ослоњене бројне измене током дугог наредног периода.

У Крагујевцу се граде два капитална саобраћајна потеза, уз пуну подршку републичких средстава. Новина је уговор за изградњу тржног објекта „Меркатор”, дела интернационалног пословног ланца. Усвојен је Преднацрт Генералног плана „Крагујевац 2015”.

2003.
– Атентат на Зорана Ђинђића, ванредно стање
– Закон о изградњи (Драгослав Шумарац)
– ГУП „Крагујевац 2015”, Преднацрт
– Улица Краљевачки батаљон
– десна трака улице Кнеза Михаила
– Потписан уговор „Меркатор”

ГОДИНА 2004. – АУТО-ПУТ СТАЈЕ

Градитељска успешна година Крагујевца требало је да буде крунисана решавањем суштинског саобраћајног проблема – почетком реализације ауто-пута према Баточини. Радови су отворени у септембру и заустављени одмах после избора. Новоизабрана влада Србије је преко ресорног министра исфорсирала грађење деонице Београд-Чачак. Истовремено је Крагујевцу приказивана „штетност” ауто-пута Лепеница-Гружа-Ибар. Центар Шумадије поново остаје „на саобраћајном острву”. Уз дугорочне последице.

2004.
– Пешачка зона у улици Бранка Радичевића
– Споменик Јовану Ристићу
– Сити пасаж; улица Љубичина
– ГУП „Крагујевац 2015”, Програм.
– Лепенички булевар
– ОШ Десмировац
– Ауто-пут, отворени радови 9. септембра
– Основано удружење „Крагујевац – наш град”

ГОДИНА 2005. – ПОДЕЛА ДУИК-а

(Напомена: Смењен сам са чела Дирекције 25. новембра 2004, и пензионисан 18. маја 2005. године. Зато не расплажем са довољно података о даљем грађењу Крагујевца. Овде наводим само неке догађаје у којима сам учествовао).

– Дирекција за урбанизам и изградњу, несумњиво кључна градска градитељска служба од 1973. године, растурена је оснивањем Предузећа за изградњу Крагујевца, 18. марта 2005. године.

– Генерални урбанистички план „КРАГУЈЕВАЦ 2015” усвојен је 25. фебруара 2005. Убрзо мењан кроз тзв. „техничке исправке”.

– Отворен је тржни центар „Метро кеш енд кери” („Metro” cash and cary), 30. новембра.

– Удружење урбаниста Србије обележава у Крушевцу 50 година постојања и рада. Повељу „50 истакнутих појединаца” добило је неколико крагујевачких урбаниста.

– Прва Летња школа УУС одржана у Покајници, код Велике Плане.

2005.

– Усвојен ГУП „Крагујевац 2015” (25 фебруара),

– Предузеће за изградњу Крагујевца (18. марта),

– Тржни центар „Метро” (30. новембра),

– Прва Летња школа УУС, Покајница код Велике Плане,

– Крушевац: 50 година УУС.

КРАТАК ПРЕГЛЕД – ДЕЗУРБАНИЗАЦИЈА

Ако се покуша сагледавање грађења Крагујевца у целом посматраном времену од 1990. до 2005. преко овде усвојене периодизације може да се закључи:

– Време „Стабилизације" је остварило градитељске резултате мање од оних у „времену самоуправљања", али и даље на високом нивоу.

– Период од 1988 до 1991/92. означен као „Почетак кризе" обухвата грађење Крагујевца по условима из друге Југославије у распаду. Доноси вредне градоградитељске резултате, уз најаву све већих ограничења.

– Друго средњорочје обележено је, пре свега, санкцијама, па мегаинфлацијом која доводи у питање могућност реализације свих градитељских подухвата. Крагујевац се ослања на републичке пројекте.

– Треће средњорочје су године додатних слојева тешкоћа произашлих прво из несагласја републичких и градских програма, а потом са врхунцем кризе – ратним разарањима.

– Промене на почетку 21. века доносе покушаје излазака из времена кризе. Тај процес је настављен дуже од периода који прати ова књига.

Све промене су уписане у урбану слику града.

Грађење Крагујевца (1990-2005) пролазило је кроз један од најтежих кризних циклуса у својој историји. На нивоу државе градоградитељску кризу су условили:

Распад Југославије. Од Словеније (1991) до Црне Горе (2006).

Ратови. Од 1991. до бомбардовања 1999. године.

Изолација. Прекид економских токова. Пад доходака. Смањење БДП-а...

Мегаинфлација. Врх 1993.

Транзиција. Промена власништва – приватизација. Распродаја станова (1992).

Као велики урбани и привредни центар Србије Крагујевац је био изложен свим кризним ударима више него највећи делови државе. То се неминовно одразило и на урбанизацију центра Шумадије. Заустављање де-

мографског раста. Огроман пад функционалног тока. Успоравање просторно-физичког развоја.

Може ли се цео период посматрати као дезурбанизација Шумадије? Свакако је уочљиво да ова, у дугом периоду централна српска област, у годинама кризе губи на значају. Већ крајем деведесетих виђено је да се избеглице из Хрватске и БиХ не насељавају у Крагујевцу. Не доживљавају га као сигурну централну област српског народа.

Концентрација терцијарних делатности Југославије одвијала се дуго у Београду. То увлачи све имигрантске токове. Људи иду за капиталом, дефинисано је још у класичном марксизму.

Као да инокосна држава постаје мала за равномернији регионални развој.

Смањивање броја запослених претвара Крагујевац у непривлачно место за живот („Долина глади".„Мртав град"... придеви су који су му непознати раније).

РАНГ

На крају 20. века Крагујевац је губио ранг у мрежи градова Србије подизан током претходних деценија. Достигнут у ППРС-у (1996) – ниво центара надрегионалног значаја. Као Нови Сад, Приштина и Ниш. Урушавањем аутомобилске индустрије, током времена кризе порушене су базне вредности. Досељавање. Индустријска величина умрежена у светску поделу рада... Финансијска моћ?

Као да у новим околностима урбанизација Србије напушта индустријски ток...Хоће да се ослони на терцијалу...

Та промена је смањила улогу и ранг Крагујевца. Већ у другом циклусу ППРС-а, 2010. године, центар Шумадије се означава као функционално урбано подручје (ФУП) националног значаја. Са великим бројем средњих градова широм Србије. Није више у међународном значају са Новим Садом и Нишом. Као део великоморавске осовине развоја, остаје изван главних саобраћајних коридора. На острву! Оријентише се на ПРИКЉУЧИВАЊЕ уместо на ЦЕНТРАЛНОСТ.

А управо је централност била увек основ развоја Крагујевца. У престоничком периоду. У развоју војне и ауто-индустрије. У урбанизацији државе... Формирању модела образовања и здравства. Довела до достигнутог нивоа. Верујући да модел по којем је Крагујевац важно централно место заувек постоји у држави.

У почетку новог века просторне структуре града се преоријентишу на модел прикључивања. Пример: напушта се концепт ауто-пута Лепеница-Гружа-Ибар, па се планира „брза саобраћајница" Баточина-Вучковица-Мрчајевци.

У 21. веку промовише се глобализација. Промет идеја, људи и капитала. Комуникацијски токови добијају нове карактеристике. Информационо-комуникационе технологије најављују доминацију. Не виде се као крупни грађевински пројекти. Важни су за пословање – промет идеја и капитала. Али за промет људи и роба остају кључни путеви, пруге, водени путеви... За живот остају незамењиви ГРАДОВИ.

Грађење градова је показатељ и синтеза свих токова урбанизације.

У годинама кризе Крагујевац је имао кризу грађења града. Губио корак после достигнуте конкурентности у мрежи насеља Србије. То се јасно одразило и у наредне прве две деценије 21. века.

TEME

СТАНОВНИШТВО И СТАНОВАЊЕ

Град је, пре свега, место концентрисања људи. Простор на којем становништво интензивно делује и гради. Према дефиницији ОУН, урбанизација је повећавање градског станаовништва у односу на сеоско. У 20. веку урбанизација је била светски процес, који је довео до бројчане предоминације градског становништва.

Демографски развој је први ток процеса урбанизације.

У годинама кризе, стање демографског тока се веома погоршало у Србији. Број становника у држави, после пописа 1981. године, показује опадање. Наставило се и у наредне три деценије. Србија је изгубила више од милион становника. И поред досељавања из Српске Крајине и са Косова и Метохије.

Већ у пројекцијама датим у ППРС (1996) видело се да се биланс прираштаја јавља само на Космету, а да превелики раст Београда долази из редистрибуције становништва осталог дела државе (Крагујевац је указивао на те две демографске бомбе. Оне су убрзо експлодирале).

Избегличко досељавање мења демографску слику Србије. Имиграциони центар Србије се премешта на подручје Београд-Нови Сад.

Почиње одсељавање из Србије. Одлазе млади и одлучни, потом – образовани и квалификовани.

У модерној двовековној историји Србије, Крагујевац је био важан урбани центар за велики део државе. Место привлачења становништва и место интензивног грађења. У другој половини 20. века центар Шумадије је носио десетак процената урбанизације Србије. У годинама кризе стање се променило. Кад је стала привреда, стали су економски досељенички токови према Крагујевцу.

Застаје демографски раст Крагујевца. Ипак, нема брзог опадања броја становника, као што се дешава у остатку Србије.

Дијаграм: РАЗВОЈ СТАНОВНИШТВА показује да је успоравање демографског раста Крагујевца настало крајем 20. века. Слично оним кат-

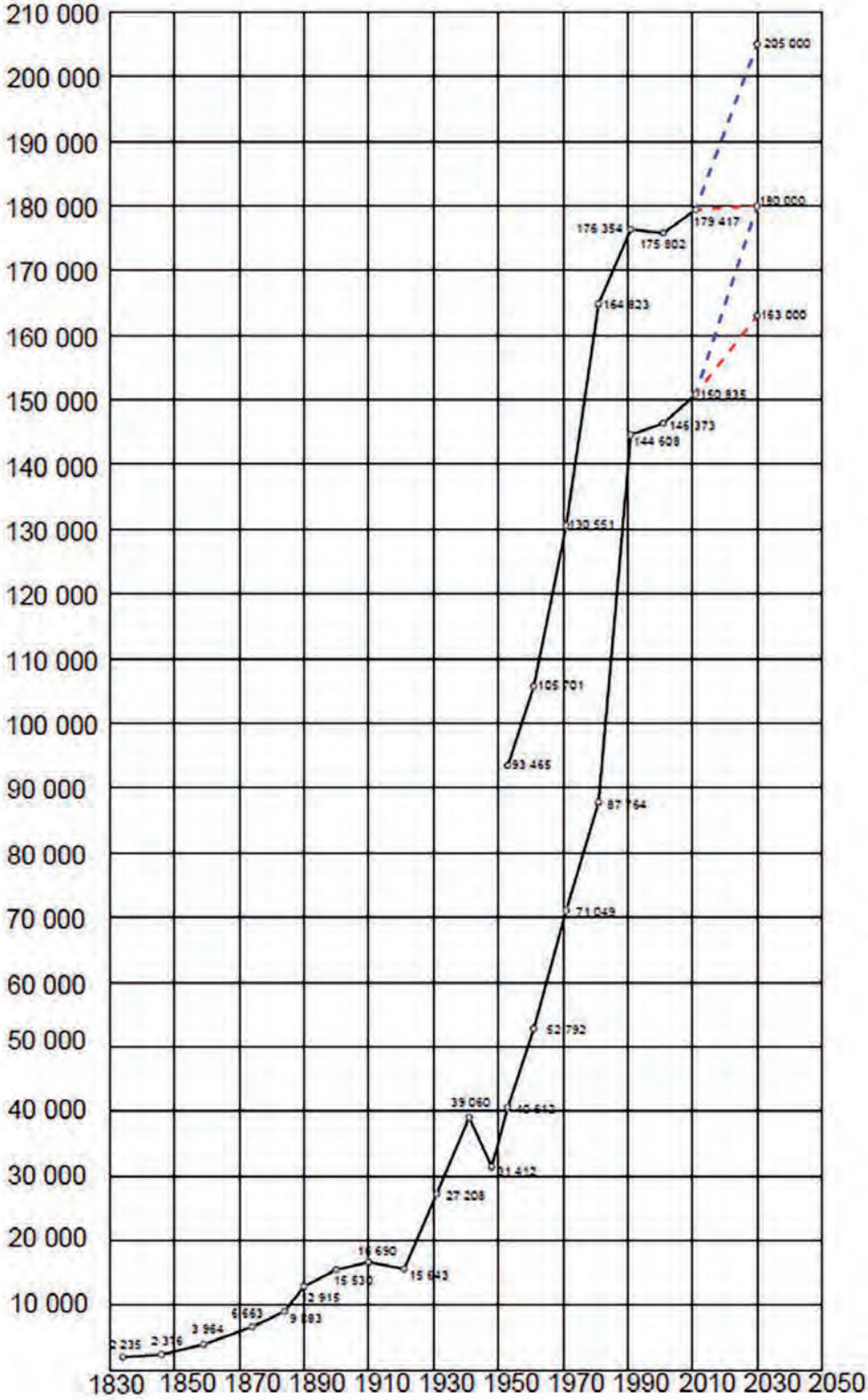

Дијаграм демографског развоја Краљевца. Промењен је ток брзог раста. Дијаграм се сломио у времену кризе. Пад је ипак мањи него у држави.

строфалним застојима из времена Великог рата, до 1919. године и Другог светског рата.

Ипак, у тмурној демографској слици Србије, Крагујевац је остао једна од територија са позитивним салдом. Бар у градском језгру... Између пописа становништва обављених 1991. и 2002. године, број становника целе градске територије је нешто опао. Слично и у рубним зонама. Међутим, у градском језгру се увећао... Стамбена новоградња и реконструкције постојећег фонда зграда довеле су до повећане насељености територије национализоване 1958. године. Између 2002. и 2010. дошло је до преокрета и у рубним зонама. У целини, током година кризе становништво Крагујевца се зауставило на величини популације од 145-150.000 у подручју ГУП-а. Од тога, око 100.000 је смештено у градском језгру.

У временима брзог демографског развоја (1960-1990), током 30 година, становништво данашње Србије нарасло је са 6,5 милиона на близу осам милиона. Истовремено, становништво Крагујевца је увећано за око 100.000 житеља. У годинама кризе од пописано је у Србији више од пола милиона мање, а затим спало на седам милиона. У Крагујевцу је 2002. године пописано око 8.000 нових становника.

ГРАДСКА ТЕРИТОРИЈА

Пад прилива новог становништва изменио је тренд грађења Крагујевца. Из квантитативног раста прешло се у мирнији ток. Без великог мењања изграђене урбане територије.

Просторно, физички раст има смањене димензије. Заустављен је раст рубних зона.

У претходним деценијама, градска територија Крагујевца се мењала. Заснована је на одредбама Закона о национализацији из 1958. године. Бурно је расла са развојем ауто-индустрије освајајући рубне зоне на рачун околних приградских насеља. Тај процес престаје у деценији „стабилизације" – показало се да је спонтано створен преширок просторни оквир.

У „годинама кризе" задржан је на око 2.200 до 2.500 хектара изван централног насеља. Антропопресија (притисак становништва на територију), и даље је лагано повећавана. Густина насељености лагано расте у градском језгру и у рубним зонама.

Промене у законским одредбама о грађевинском земљишту битно су утицале на грађење града у времену кризе. После уставних промена заустављено је лако подруштвављање широких зона на основу урбанистичког плана и одлуке локалне самоуправе. Уведене су могућности да грађевинско земљиште буде у свим облицима својине. Средином деведесетих омогућено је враћање дела грађевинског земљишта ранијим власницима. Двехиљадитих је уведен процес конверзије. Несвојинско газдовање

УРБАНА ТЕРИТОРИЈА КРАГУЈЕВЦА је у времену кризе престала да расте. Престао је бурни развој рубних зона из ранијих деценија. Бесправно парцелисање пољопривредног земљишта, замењено је усмереним грађењем породичних кућа.

настављено је статусима „корисник" и „држалац" којима је продужаван неконхерентан однос објекта и парцеле. Национализација је 1958. извршена брзо и ефикасно. Супротан процес траје деценијама.

СТАНОВАЊЕ

Праисконски људски сан је боравак у идеалном окружењу.

Библијска дефиниција раја је вечни боравак у просторима свежине и зеленила.

Реалност нововековних индустријских „угљених" градова је била дубоко нехумана. Вапила за променама. Критике су биле утемељене. Од Енгелса до Мамфорда. Решења су била ређа.

Почетком 20. века Ебензер Хауард формулише теорију вртних градова. Концепт заснован на релативно прихватљивим променама познатих облика насеља. Примио се у једном броју развијених индустријских земаља, у деценијама око Првог светског рата. У урбанизам Крагујевца унео

га је професор Михаило Радовановић, при изради Генералног регулационог плана, 1931. године. Реализовано је „вртарско" насеље Нова колонија, у времену пред Други светски рат.

Делатности Ернеста Маја у прехитлеровској Немачкој биле су оријентисане на социјално становање у индустријској фази урбанизације. Довеле су до концепта „егзистенц минимум". И у тако сведеној рационалности сачуване су хуманистичке вредности. Сунце. Зеленило. Јавни садржаји. У Крагујевцу је Стара радничка колонија саграђена у том духу, 1927. године.

У другој половини двадесетог века изградња Крагујевца се одвијала у оквирима социјалистичког друштвеног уређења.

На почетку су узор била совјетска искуства.

У Совјетском савезу се развио револуционарни мит дезурбанизације. Сан о равномерном развоју територије и животу у зеленилу, изван постојећих градова. Сурова постреволуционарна реалност довела је до другачијих решења. Покушавало се са кућом-комуном, а дошло до познате формуле: социјалистичко по садржају – национално по форми. За њу је најчешће везиван појам соцреализам. И у Крагујевцу се првих послератних година тај правац осетио при припреми првог Генералног урбанистичког плана. Изградња Првог радничког насеља Вашариште, 1947. године, извршена је соцреалистичким зградама уредно размештеним у слободном простору.

Модерне теорије засноване на Атинској повељи нашле су примену преко зонинга по којем су раздвојене функције становања, рада и рекреације. Радови Ле Корбизјеа нуде модел „Озареног града" са високим кулама у великим зеленим и осунчаним просторима. У постојећим градским насељима промовишу револуционарни приступ. Срушити старо – изградити ново. У другој половини 20. века Крагујевац је реконструисао неколико блокова. Стамбена насеља „Продор", „Лепеница 1" „Мала вага" „Лепеница 4" … Ограничене материјалне могућности су, у добром делу, дале тим насељима и печат збијености.

Други ток улагања друштвених средстава у Крагујевцу одвијао се изградњом на неизграђеним локацијама, избегавајући скупе и дуготрајне трошкове реконструкције. Реализована су насеља „ЈНА", „Бубањ – 1. мај", „Ердоглија", „Аеродром", „Централна радионица – Багремар" и друга. У њима су, мање или више, успешно остваривани принципи Атинске повеље.

Истовремено, градња породичних стамбених кућа одвијала се двоструко бржим током. У њему је већи део чинила бесправна градња, у рубним зонама Крагујевца.

Крајњи резултат стамбене изградње видео се на крају 20. века, приликом приватизације – продаје стамбеног фонда из друштвеног власништва. Постојала је само трећина станова у друштвеном власништву, подигнутих на око 150 хектара урбаног земљишта, док су две трећине

биле у породичним кућама, заузимајући преко 2.100 хектара градске територије.

Веома важан резултат је остварен у елиминисању стамбене несташице. У условима брзе индустријске урбанизације успело се да број станова достигне број породица у Крагујевцу 1991. године. У другој половини века у Крагујевцу је саграђено више од 50.000 станова.

Период означен 1958. године Законом о национализацији грађевинског земљишта и Законом о фондовима за стамбену изградњу завршен је 1992. године доношењем новог Закона о становању, а потом низом закона о конверзији грађевинског земљишта. Прелазни период је оставио бројне нерешене имовинске ситуације. Није извршен револуционарно као онај са краја педесетих.

Смањење стамбене градње је било драстично у „годинама кризе". Претходно, од 1971. до 1990. изграђено је скоро 30.000 стамбених јединица. Просечно 1.500 годишње. А од 1991. до 2005. године, годишњи просек је 287 јединица. Петоструко мањи. Ипак, релативан успех је и такав салдо стамбене градње у годинама кризе. Показује нових 4.500 стамбених јединица. Уз новоградњу мора да се узме у обзир и извесно повећавање површина зграда реконструкцијама и доградњама постојећег фонда станова.

Табела бр. 1. Број изграђених станова

Период	1946-51	1952-60	1961-70	1971-90	1991-2000	2001-2005
Укупно	850	3.055	10.900	29.189	2.287	2.026
Просечно – годишње	142	357	1.090	1.450	228	406
У вишепородичним зградама	?	3.500	12.000			

Драстично смањивање станоградње у Крагујевцу условљено је, пре свега, новим прописима у Србији, који су донети у односу на ову материју.

Престаје обавеза колективистичког решавања програма становања. Законска решења из 1991/92године финансирање стамбене градње остављају појединцима. Парола „ни један радник у пензију без стана" престаје да важи. Колективна стамбена градња, кључан сегмент самоуправног социјализма, више не постоји. Распродајом постојећих станова у друштвеној својини брише јој се и траг. Остају вишеспратнице са бројним власницима станова на државном градском грађевинском земљишту, до краја20. века.

Нови закон је показао да више нема обавезних извора за финансирање колективне стамбене градње. Окачених на привреду која је практично стала. То се може схватити као логична мера у условима привредне кризе.

Упитан је начин приватизације постојећег фонда друштвених станова. Распродаја велике материјалне вредности прошла је без формирања нових средстава за станоградњу. Да ли је свесно извршена у условима ин-

флације? О вредности стамбеног фонда распродатог у Крагујевцу мже да се направи следећа процена. Продато је око 15.000 станова просечне површине 50 квадратних метара. Извођачка цена тих 750.000 кјвадратних метара била је најмање 300 ДЕМ по м2. Да је само она акумулирана, чинила би инвестициони фонд вредан 225 милиона ДЕМ. Инфлација их је обезвредила. Нису враћена у станоградњу Крагујевца.

Грађевинска предузећа су преузела изградњу станова за тржиште. Покушавају да граде станове за непознате купце. „За тржиште", које је у кризним околностима све мање. Са кредитима изложеним инфлацији. Постојећа грађевинска предузећа западају у тешкоће и постепено се гасе.У Крагујевцу пропада ГП „Казимир Вељковић" као и градње из Београда (ГП „Рад" и ГП „Ратко Митровић") и из других градова (ГП „Градитељ" из Лесковца, ГП „Градитељ" из Горњег Милановца, ГП „Јединство" из Смедеревске Паланке и друга).

Индивидуална градња је усмерена на породичне стамбене куће. У претходним деценијама потиснута у рубне зоне града. Уз доношење урбанистичких планова и то земљиште се претвара у друштвену својину. Почетком деведесетих, ФГЗ и Стамбена задруга се организују на припреми парцела и дозвола за новоградњу. Принцип је – приватна кућа на друштвеном плацу. Циљ је 500-650 плацева годишње. Од 1992. инфлација и нова друштвена опредељења заустављају и тај покушај.

Табела бр.2...Салдо стамбене градње у Крагујевцу:							
Година	1971	1986	1991	2000	2002	2005	2011
Број станова на подручју ГУПа	19.226	41.870	49.713	52.000	53.112	54.188	63.204
Стамбена несташица	-4.000	+0.00	+3.743	+12.144			
Вишак	(12%)	(+- 0.00)	(7%)	(19%)			

Карактеристично је да се у временима кризе у Крагујевцу јавља вишак броја станова. Више стамбених јединица у односу на број породица био је незамислив циљ од Другог светског рата до почетка седамдесетих година. Тај сан је, ипак, остварен у наредне две деценије.

Вишепородично становање се променило почетком последње деценије 20. века. Извршена је приватизација станова. У условима инфлације тиме је уништена огромна финансијска вредност. Није више било фондова као ослонаца великих насеља. Стамбене задруге подижу појединачне вишеспратнице. Крајем деведесетих јавља се надградња равних кровова на постојећим зградама. Користе се затечене јавне инсталације, комунална опрема и слободне површине.

Паралелно настаје и физички модел који предоминира и у почетку 21. века. Изградња крупних објеката на малим грађевинским парцелама. Под теоријом „урбане обнове" граде се вишеспратнице вишеструко веће развијене површине од земљишта које им припада. При том се примењују

тзв. „општа правила грађења", доводећи до укидања основних вредности модернистичког урбанизма. Слободног простора. Сунца и зеленила.

После законских промена, грађевинска предузећа су покушала да производе станове за тржиште. Већ током деведесетих показало се да стамбене задруге имају прилагођенији приступ. Касније се појављују приватни инвеститори и извођачи. И приватизоване банке се укључују инвестирањем у профитну стамбену градњу. Све то утиче на транзициони модел грађења Крагујевца.

Породично становање у индивидуалним насељима обухвата традиционалне зоне у градском језгру (национализоване 1958. године; 1.960 хектара) и рубне зоне (око 2.200 хектара, постепено плански уређиване од средине седамдесетих). То чини више од две трећине стамбеног фонда. У годинама кризе је настављено, пре свега, доградивање и попуњавање. У градском језгру се одвијала реконструкција и надграђивање постојећих кућа. У рубним зонама су претежно довршаване куће започете осамдесетих година за досељенике из угрожених региона. Попуњавање раније формираних насеља било је знак смиривања ширења рубних зона.

Насеље „Сунчани брег" је настало на северном правцу Крагујевца, левој обали Сушичког потока, присојној падини уз Винограде и Споменпарк, ГУП-ом намењеној за колективну градњу. Са насталим законским прекидом тог вида финансирања извршено је прилагођавање плана. Планирана је изградња породичних кућа на малим парцелама. Квалитет локације је привукао одговарајуће градитеље. У веома кратком року плацеви су „планули". Подигнуте су куће натпросечне вредности. Архитектура је испратила амбиције инвеститора. На елитној локацији саграђено је елитно крагујевачко насеље из деведесетих година.

У градњу породичних кућа улагано је и много личног рада, уз ангажовање мајстора и малих предузимача са скромном техничком опремом. Стамбене задруге су значајно помагале кроз олакшице набавке грађевинског материјала и решавање имовинских односа (преласка друштвеног земљишта у кориснички статус појединачних инвеститора).

У време СФРЈ, тежиште стамбене политике било је на колективној стамбеној градњи. Из идеолошких разлога. У годинама транзиције тежиште тржишта је остало на изградњи вишепородичних стамбених зграда. Због профитног ефекта. У случају грађења Крагујевца то води преоптерећивању постојећих јавних капацитета у градском језгру, а престанку комуналног уређивања највећег дела урбане територије. Фондови за станоградњу престају да акумулирају средства привреде. Не инвестирају у колективно становање (доминантно у претходним деценијама). Постојећи фонд друштвених станова се продаје, претежно корисницима. У инфлаторним околностима то се претвара у распродају. Може се проценити да су у Крагујевцу продајом близу 20.000 јединица „истопљена" средства вредна око милијарду немачких марака.

Грађевинска предузећа преузимају производњу станова за тржиште.

Стамбена задруга носи улогу посредника у индивидуалној стамбеној градњи. Локална самоуправа преко ФГЗ-а експроприше и парцелише земљиште у друштвеној својини и преноси га задрузи, која право коришћења плацева продаје градитељима – власницима кућа.

2.1

2.2

2.3

2.4

2.5

2.6

2.1 Стамбена зграда код Великог парка. Обележава куполом почетак Булевара краљице Марије. Садржи, у нижим етажама, просторе за пословање. Показује максимално искоришћење парцеле са свим карактеристикама таквог поступка који се наставља у поступку „урбане обнове" у временима кризе.

2.2 Стамбена зграда у улици Кнеза Милоша је репрезент колективне стамбене изградње са почетка времена кризе. Носилац је грађевинско предузеће „Казимир Вељковић". Пројектант архитект Душан Соковић је остварио вредно дело. Незаобилазно у крајујевачкој хронологији стамбене архитектуре.

2.3 Стамбена зграда код „Палиграћа" је подигнута за тржиште. Инвеститор је била госпођа Катанић. Издваја се међу зградама предузимачке продукције које у–лавном примењују грађевинску упрошћеност. Уноси ликовне елементе, који је чине препознативом.

2.4 Стамбена зграда у насељу „Бубањ". По престанку колективне стамбене изградње остао је један сегмент социјалног инвестирања у становање. На том основу саграђена је архитектонски вредна стамбена зграда у непосредној близини Варошког гробља.

2.5 Насеље „Сунчани брег" је настало на левој обали Сушичког потока, присојној падини уз Виноградe и Спомен-парк, ГУП-ом намењеној за колективну градњу. Услед насталог законског прекида тог вида финансирања извршено је прилагођавање плана. Планирано је изградња породичних кућа на малим парцелама. Квалитет локације је привукао одговарајуће градитеље. У веома кратком року плацеви су „планули". Подигнуте су куће натпросечне вредности. Архитектура је испратила амбиције инвеститора. На елитној локацији саграђено је елитно крајујевачко насеље из деведесетих година.

2.6 Метино брдо – дрвене куће. Скромни објекти за социјално становање подигнути су на ненаменској локацији. Тиме означили намеру да буду само привремени.

Прилог: ИЗВОД ИЗ СТУДИЈЕ СТАНОВАЊА (ЈП Урбанизам, 2018) показује последице процеса у стамбеној градњи Крагујевца, које су се одвијале током времена кризе.

3.2. СТАНОВАЊЕ И СТАМБЕНА ИЗГРАДЊА У КРАГУЈЕВЦУ У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ

Процес транзиције, који је започео деведесетих година прошлог века довео је до великих промена у области стамбене изградње и становања. Увођењем тржишних односа у привреду и приватизацијом друштвене имовине, унете су и корените промене у функционисање стамбене области. Уместо до тада важећег правила, да је решавање стамбеног питања друштвена брига, успостављено је ново, по коме је решавање стамбених проблема пренето на појединца који своје стамбене проблеме решава самостално, уз коришћење различитих видова друштвене помоћи (кредити, становање уз социјалну подршку и др.). Прва значајна промена у стамбеној области, била је *приватизација стамбеног фонда.* Промена власништва стамбеног фонда реализована је продајом друштвених станова дотадашњим носиоцима станарског права. Процес приватизације друштвеног стамбеног фонда практично је завршен током деведесетих година прошлог века. Приватизацијом стамбеног фонда укинута су и средства која су у складу са претходним моделом обезбеђивана за његово одржавање, па је проблем одржавања стамбених објеката колективног (вишепородичног) становања постао веома изражен. То је допринело и да се не очува дотадашњи квалитет одржавања стамбеног фонда.

Следећа значајна промена била је драстични *пад обима стамбене изградње*, као последица велике економске кризе изазване распадом СФРЈ, ратом у окружењу, санкцијама, али и спорим и неадекватним реформама друштвено-економског система. Све ово је довело до ниске куповне моћи становништва, високог нивоа инфлације и незапослености, па је решавање стамбеног проблема било тешко оствариво.

Парадоксално, у овом периоду дошло је до пораста *бесправне стамбене изградње* (последица прилива избеглог и расељеног становништва, али и других сложених друштвених и економских фактора), са трајним негативним последицама на просторну и функционалну организацију града, ефикасност и рационалност коришћења земљишта и инфраструктурних система. После двехиљадите године уочавају се позитивна кретања у

развоју економије у земљи, што се одразило и на обим стамбене изградње. Куповна моћ и ниво запослености становништва постепено су расли, чиме је, уз друге повољне услове (банкарски кредити, државне субвенције...), значајно повећаван удео становништва које је могло да решава своје стамбене проблеме. Уз то, повећан је прилив иностраних средстава, али и локалног капитала, као и капитала из других подручја земље, од којих је део улаган у стамбену изградњу.

31. децембра 2016. године, ступио је на снагу *Закон о становању и одржавању зграда*, чиме су престали да важе дотадашњи Закон о становању, Закон о одржавању стамбених зграда и Закон о социјалном становању. Овај закон је поставио нови оквир за дефинисање концепта социјалног становања (становање уз подршку) и успоставио основне инструменте спровођења.

Непрофитно (нетржишно) становање је део државне стамбене политике, којим се на системски начин обезбеђују претпоставке за решавање стамбених потреба рањивих група становништва, које не могу да самостално на тржишту себи обезбеде адекватно стамбено решење. Непрофитно становање је типично за тржишне економије и представља реакцију државе на аномалије тржишта. Непрофитним становањем обухваћено је преко 20 одсто становништва у Великој Британији, 25 одсто у Француској, 35 одсто у Холандији и чак 40 одсто у Шведској и Пољској. Иза овакве праксе стоје националне стамбене политике, засноване на једном од основних људских права – праву на становање. Оно обавезује државу да обезбеди законски, институционални и финансијски оквир којим ће се: увести стандарди одговарајућег стамбеногпростора, обезбедити мере за превенцију и смањење броја бескућника и обезбедити да цене станова буду приступачне и онима који немају довољно средстава

Крајњи резултат стамбене изградње видео се на крају 20. века приликом приватизације –продаје стамбеног фонда из друштвеног власништва. Постојала је само трећина станова у друштвеном власништву подигнутих на око 150 хектара урбаног земљишта, док су две трећине биле у породичним кућама заузимајући преко 2.100 хектара градске територије.

Веома важан резултат је остварен у елиминисању стамбене несташице. У условима брзе индустријске урбанизације успело се да број станова достигне број породица у Крагујевцу 1991. године. У другој половини века, саграђено је у Крагујевцу више од 50.000 станова.

Период означен 1958. године Законом о национализацији грађевинског земљишта и законом о фондовима за стамбену

изградњу је завршен 1992. године доношењем новог закона о становању, а потом низом закона о грађевинском земљишту. Тиме је отворен процес транзиције.

Постоји дефиниција да криза настаје кад се једна цивилизација повлачи, а друга се још обликује. Сектор станоградње је носилац урбане слике Крагујевца. У посматраном времену кризе догодиле су се промене видљиве у том сектору.

Грађење града се више не ослања на услове који су постојали током претходна пола века.

Повлачи се колективно власништво над средствима производње, градским земљиштем, стамбеним фондом.

Престаје обезбеђивање финансијских средстава повољним кредитима. Домаћим банкарским системом. Друштвеним фондовима...

У физичко-просторном планирању долази до напуштања концепта „великих насеља" и уводи се прелазак на модел „урбане обнове".

ПРИВРЕДА

Функционални ток урбанизације Србије имао је у другој половини 20. века веома изражен индустријски карактер. Друга карактеристика је концентрација привредних активности у Београду (53 одсто) и Војводини (23 одсто). Транзиционе промене указују на раст удела услуга у друштвеном производу државе уз хипрконцентрацију у Београду.

Почетком деценије, Крагујевац је проглашен за град (уз Београд, Нови Сад, Ниш и Приштину). Просторни план Републике Србије којим је Крагујевац добио статус макрорегионалног центра (уз Београд, Нови Сад, Ниш, Приштину и Ужице) усвојен је 1996. године. Тиме је Крагујевцу потврђен статус у мрежи насеља Србије.

Бруто друштвени производ по становнику Крагујевца био је почетком последње деценије премашио 3.300 долара. У годинама кризе опао је на ниво од неколико стотина долара. БДП Крагујевца је био испод просека Србије. То није био погодан амбијент за грађење.

Емпиријски је потврђено искуство да је после истицања рецесије потребно двоструко више времена за повратак на почетни ниво. У случају Србије може да се оцени да је рецесија трајала десетак година а да је ниво БДП-а из 1990. године поново достигнут 2019. Опоравак Крагујевца је још отежанији. Пре свега, због моноструктуралности привреде.

Привреда града се у дугом периоду ослањала на индустрију. Посебно на производњу аутомобила. У последњој деценији индустријска производња је користила само десетак процената својих капацитета. Сектор услуга није развијен на потребном нивоу, иако је бележио известан успон почетком 1990-тих.

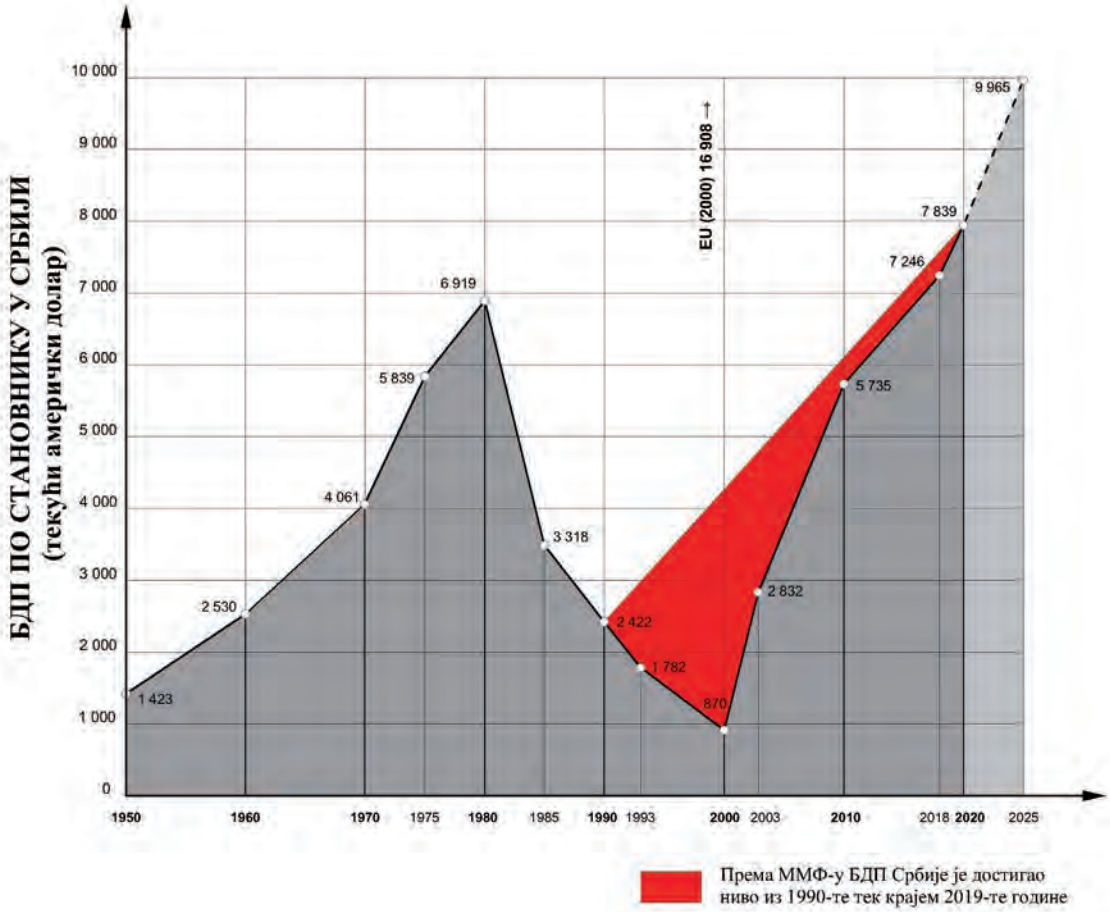

ИНДУСТРИЈА

Ауто-индустрија је носилац развоја Крагујевца у другој половини 20. века. Кризе у држави у последњој деценији су се баш на „Застави" испољиле са великим последицама. Производња је од 223.000 путничких аутомобила у 1989. години већ после почетка распада СФРЈ спала (блокадом западних предузећа) на десетак хиљада возила годишње. На том нивоу је остала све до краја посматраног периода.

Број запослених у „Застави" је драстично смањен. Од 56.000 у 1989. години, двехиљадиту је дочекало око 36.000. После петоотобарских промена још око 15.000 је отишло. Основана је „Застава запошљавање и образовање" (ЗЗО) као јединствен облик смањивања запослених у фабрици.

Изградња фабричких објеката је у претходним деценијама била интензивна. Почетком шездесетих подигнута је прва фаза, са више од 80.000 метара квадратних, на Абисинском пољу. Друга фаза је била рекордна са новоизграђених још око 130.000 квадрата почетком седамдесетих. Пројекат „југо" донео је још близу 50.000 квадратних метара. Грађевински фонд Фабрике аутомобила је достигао више од 250.000 квадратних метара, само на простору између Ждраљице, Лепенице и Грошнице.

Од 1991. се практично ништа ново није изградило до краја века. А добар део постојећих објеката је порушен бомбардовањем, 1999. године.

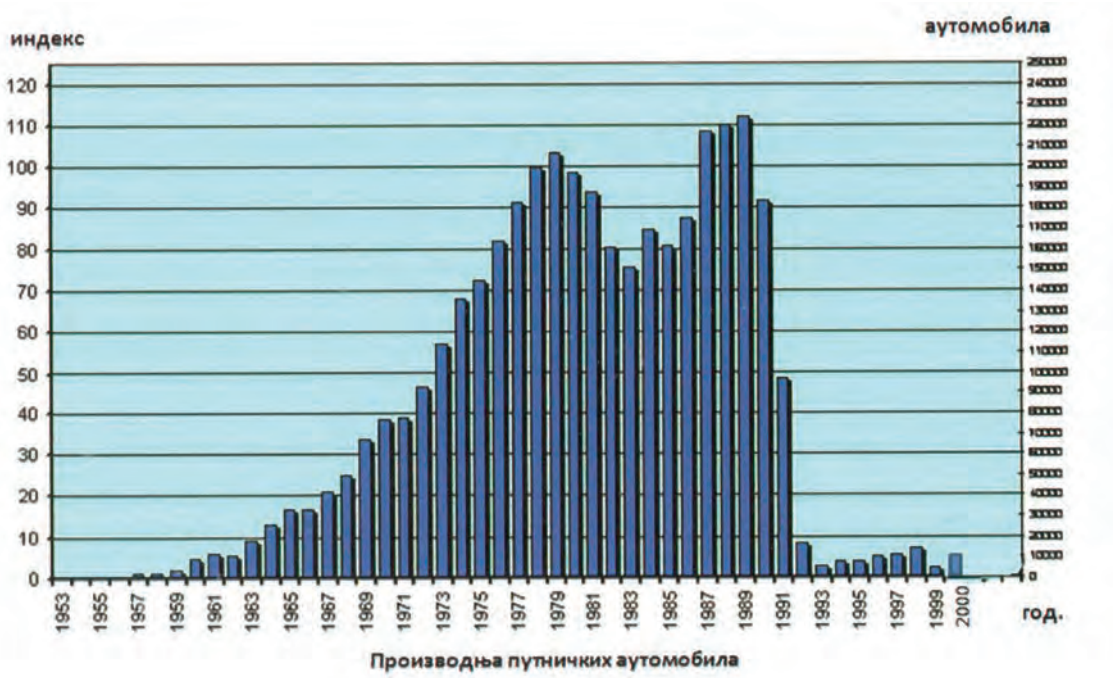

Обнова бомбама срушене „Енергетике" је градитељски подвиг, битан за живот града...

Подела Матичне локације ЗЦЗ, по интерном уговору, извршена је 2001. године. У неким деловима (Ковачница. Алатница. Тапацирница...) производњу организују нови власници. У постојећим халама. Почетком новог миленијума, реконструкција Велике фабрике одвија се у два правца:

А. Деле се предузећа на Матичној локацији. Тиме Матична локација престаје да буде некадашњи „забрањени град". У њу улазе јавне саобраћајнице због приступа компанијама које имају сопствене парцеле – границе имовине. Предстоји даље повезивање са градским системима. Енергетски систем је у процесима промена. Слично је и са водопривредним мрежама и објектима.

Б. Уговор за наставак производње модела „пунто" по италијанској лиценци потписан је 2005. године. Тек на крају посматраног времена кризе.

Од 2008. године модернизују се објекти ФАС-а, према потребама ФИАТ-а. У Грошници се гради неколико хала за за кооперанте. То је ново проширење, прво јужно од Грошничке реке.

Али, у грађењу недостају резултати адекватни онима из претходних циклуса.

Године кризе нису могле бити надокнађене у првим деценијама 21. века. Заостајање у грађењу града наставило се и после посматраног периода (1990-2005). Прекинути су и пројекти неопходни за бржи развој Крагујевца.

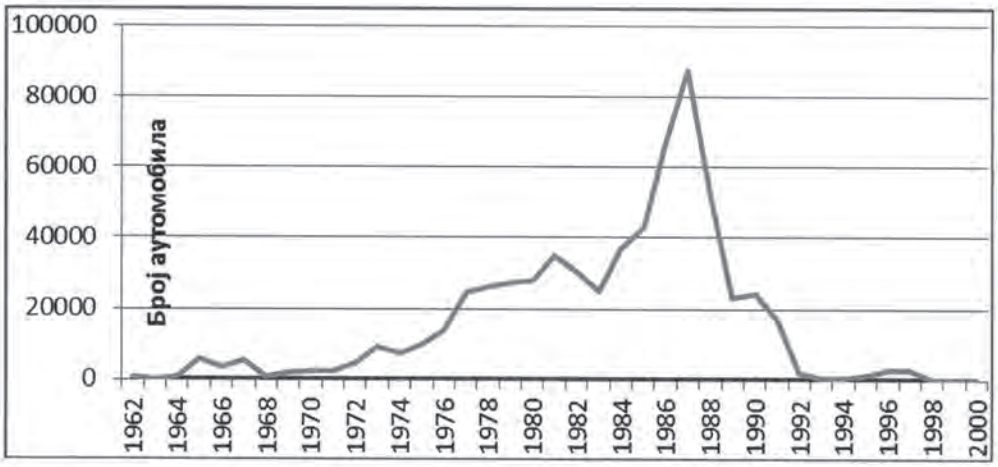

Графички приказ извоза путничких аутомобила по годинама

Мрежа ауто-путева које гради Србија мимоилази Крагујевац. Завршава се европска магистрала Коридор 10. Пут према Црној Гори и Јадрану трасиран је преко западне Србије. Почиње реализација новог ауто-пута долином Западне Мораве. Крагујевац са Великом фабриком остаје на саобраћајном острву. А већ дуже од четири деценије се гради пут ка Баточини, који последњих година губи обележја ауто-пута.

Железнички чвор Крагујевац се не реконструише. Укида се део планиране трасе, са новом станицом у Грошници, преко које би текао транспорт ФИАТ-а према мору. Истовремено, некритички је пресечена Јужна обилазница – потенцијални носилац путног транспорта према југу. Ка Краљеву и Ибарској долини. Нормализација односа међу балканским државама ће показати пуну важност овога правца за међународни транспорт Србије.

Урађен је други гасовод до Баточине. Међутим, предстоји изградња међународног гасовода „Јужни ток". Није дефинисан однос Крагујевца према њему. Ни према продуктоводу Београд-Ниш. Слично је и са регулацијом Велике Мораве као потенцијалног пловног пута.

Велика фабрика није више незаобилазна у савременим великим инфраструктурним пројектима. Иако је Србија опет мала држава, мање је оријентисана ка крагујевачкој Великој фабрици него обе претходне Југославије.

Слично Фабрици аутомобила прошли су током кризе и други индустријски системи Крагујевца. У целини, привредни положај Крагујевца у Србији је знатно смањен.

То се одражава и на пропадање грађевинске оперативе. Опстају само системи као „Енергопројект". У нискоградњи – Предузеће за путеве Крагујевац. У области водопривреде, у Крагујевцу нестаје предузеће „Ерозија".

Већ крајем осамдесетих почиње да се форсира тзв „мала привреда". Очекивало се

развијање малих и средњих предузећа. Планирано је неколико локација (ЗУЦ Петровац, 1993), али неколико новонасталих малих предузећа нису била индустријске оријентације. Нису донела значајне помаке у грађењу током „година кризе".

ТЕРЦИЈАЛА – УСЛУГЕ

На крају посматраног периода видела се даља хиперконцентрација услуга у Београду и Новом Саду (око 86 одсто). У другим регионима само 14 одсто. У тим оквирима, очигледно да ни у Крагујевцу није могао да развије сектор услуга што се одразило и на грађење града. Изградња новог градског центра „Продор" је седамдесетих година била заснована на терцијарним делатностима. Трговини, пре свега. Заустављен је још од времена „Стабилизације". У годинама кризе, током деведесетих, у том захвату се ипак подижу два вредна објекта. Главна пошта и „Шумадија банка" (1998).

Током година кризе нестају трговинске организације које су у претходним деценијама карактерисале грађење у језгру Крагујевца – Предузеће робних кућа „Београд", „Технопромет", Трговинско предузеће „Србија", „22. децембар"... Њихове робне куће, изграђене углавном седамдесетих година, остају празне.

Шарена или „бувља" пијаца показује сиромашну слику града. У тешким годинама заузима све већи део снабдевања. Добија своје просторије. У бившим општинским шталама (ЈКП „Чистоћа") 1991. године, а потом уз некадашњу тениску халу „Оларевић" (Језеро, 1996). Оба пута – у градском центру.

Тржни центри су у облику квалитетних постојећих или новоизграђених објеката прилагођених малим локалима. „Раднички" (1990-1995), „Шумадија" (1993), „Градски дом" (1993), „Вартекс" (1994), „Абрашевић 1 и 2",)... Тржни центри су били осмишљени према потребама трговине пре доласка међународних гиганата. Доминирају градњом до средине деведесетих. Формирају се у главним улицама. Доступни пешацима. Остварују нову урбану атмосферу малог предузетништва. Почетком новог века губе доминантну улогу трговине и постају центри самосталних занимања (адвокатуре, посредовања, услуга...). „Сити пасаж" (улица Љубичина, 2004) најављује крај грађења овог типа.

Трговинско предузеће „Србија" је носило највећи део малопродајне мреже. Постепено, ту улогу су преузимала нова приватна предузећа. Највише „Трнавапромет", од средине деведесетих.

„Метро” (отворен 2005), „Меркатор”(2003/4) и „Макси”(2003) су почетак низа великих интернационалних трговинских система. Појављују се после 2000. године. Најављују глобализацију. Нову архитектуру „Мега кутије”. Технологију простора. Велике површине и садржаје. Граде се изван градског центра, уз велике паркинге. На регионалним путним правцима. Знак су положаја Крагујевца у српској мрежи насеља. После 2005. овај облик грађења добија нов замах.

Неколико запажених објеката реализовано је деведесетих година. Управне зграде „Дуванпромет” (1995) и „Југопетрол” (1996). Ресторани „Мек Доналдс (1998) и „Женева”. Бензинске пумпе: „Језеропетрол „(1993), „Макспетрол” (1998). Банке: ЈИК (1991), „Шумадија банка” (1998), „Делта банка” (2001).

ПОЉОПИВРЕДА

У структури привреде Србије крајем посматраног периода примарни сектор је чинио око 10 процената БДП-а. „Пољопривреда је наша шанса” – била је дуго владајућа парола. Показивала неискоришћеност потенцијала. У ППРС-у је уређење сеоских подручја истицано међу приоритетима просторног развоја. У годинама кризе градитељски резултати су изостали.

На територији града Крагујевца постоји шездесетак сеоских насеља у којима живи скоро 30.000 становника. Просторно уређивање територије од преко 85.000 хектара је било у другом плану, иако је постојао став да је „пољопривреда наша шанса.”. Постојао је Фонд за локалне путеве и комуналне објекте на селу. Уређајне основе су биле законски облик планирања. Искуства Војводине, Хрватске и Словеније прикупљана су у ДУИК и преношена у планове.

У годинама самоуправљања извршен је покушај да Агроиндустријски комбинат „Шумадија” преузме улогу другог носиоца привреде Крагујевца. На челу су по том задатку били истакнути јавни радници – Јован Срећковић па Владета Милетић. У годинама кризе (на челу је инжењер Рафаиловић од 1991. до 1997) АИК се постепено гаси иступањем предузећа – чланица.

Институт за стрна жита комасацијом Собовице обезбеђује простор за огледна поља. Постепено, постојећа препушта другим градским функцијама. Не реализује се на њима универзитетски кампус, већ низ различитих садржаја.

Током времена кризе истраживани су и пројекти од утицаја на пољопривреду. Наводњавање из система „Дрезга”. Водоснабдевање села. Комасације.

НАТО- бомбардовањем, 1999..године, „Застава” је веома оштећена.

Порушене хале су крајем века углавном поправљене. Загађења радне средине (пираленом и другим) се дуже отклањају. Производња – још дуже.

Декомпозицијом (реорганизацијом) је преполовљен број радника.

Поновно значајно укључивање у међународну поделу рада тек предстоји. Друга велика крагујевачка индустријска предузећа су у сличној ситуацији.

Очигледно је да индустријска зона Крагујевца садржи „црна поља". Треба изабрати урбане политике и правце њиховог оплемењавања. Генерални урбанистички план указује на неке пројекте који се намећу. Ту спадају:

Предложене интервенције су тангенцијалне у односу на круг „Заставе". Оне треба да локацију оплемене повезујући је квалитетно са европским окружењем.Саобраћајно и културолошки. Сва три пројекта су од значаја за државу, па се мора организовати да их финансирају република, регија и град, користећи и европске фондове. „Заставина" предузећа могу да се концентришу на развој унутар круга ослањајући се на оплемењено окружење и магистралне везе са светом.

***

Другу групу „црних поља" чине војни комплекси. Касарне „Војвода Путник" и „Милан Благојевић"– пре других. Грађене су у 19. веку. Урасле у урбано ткиво. Разорене 1999. године. Карактеристична су „браунфилдс" савременог урбаног ткива Крагујевца. Предстојећа реорганизација Војске Југославије појачаће потребу за новим урбаним развојем на овим локацијама.

Оплемењавање мора да буде другачије конципирано од поступка код радних зона. Локације на којима су касарне предвиђене су за опрему регионалног значаја. Регионални развој је услов укључивања Србије у европске моделе развоја. Крагујевац је означен као центар нивоа НУТС 2 (Номенклатура статистичких територијалних јединица). Треба да обезбеди и одговарајућу урбану опрему.

Функције регије које могу бити имплементиране су бројне. Правосуђе. Пословни простор. Финансије. Култура. Образовање. Информисање. Управа. Терцијарне делатности...

***

Основна идеја оплемењавања „црних поља" у Крагујевцу јесте да се у кратком року покрене урбани развој којим би постојеће стање субстандардних локација било искоришћено за решавање неких од капиталних

градских и регионалних потеза. Да није дошло до кризног дисконтинуитета крајем 20. века, реализација ових пројеката била би одложена. Последице ратних разарања могу да постану шанса за нов, квалитетан урбани развој.

Низак ниво БДП-а Крагујевца опредељује критеријуме за избор предложених пројеката. Приоритет добијају пројекти регионалног значаја (НУТС 2) који укључују републичке и међународне компоненте, те могу бити конкурентни при обезбеђивању средстава за реализацију.

УЛАЗ
УЛАЗ
ТЕПИС
СРБИЈА
FC RED STAR
KG 182·334

УПАЗ
КОМОДА

3.5

3.6

AgroInvest
Image Center
GOING TURS
TURISTIČKA AGENCI
GOING TUR

3.5

IZRADA FOTOGRAFIJA
POSTERA i PLAKATA
VELIKI FORMATI
PIGMENT PRINT
FOTOKOPIRANJE
klasično i u boji
umetničke fotografije poznatih autora
FOTO STUDIO

3.7

3.8

ЦЕНТАР ПРОСТОР
Diskont Pića
FLORES Divostin
mob: 064 88 555 80
034 562 217
034 562 485
email: flores1@eunet.rs
radno vreme od 7:30 do 15:30
Angel & Devil
DOSTAVA
203.999
SERVIS

3.9

Hemofarm
VIVA ASJA
PRIVATNA SREDNJA ŠKOLA
065 3222 210
MASTERCENTRE
School
centar za strane jezike

3.9

3.10

3.11

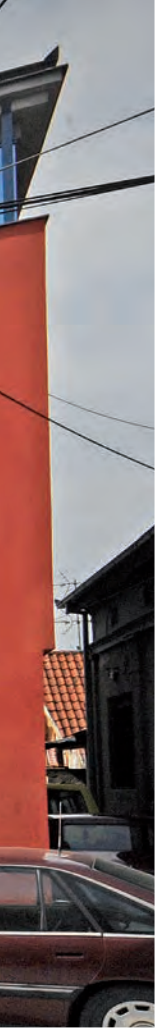

3.12

3.13

3.14

3.15

3.16

3.17

3.18

3.18

3.19

3.20

3.5 Тржни центар „Раднички". Блок уз Ватрогасни дом и Трг Војводе Путника већим делом је припадао трговцу М. Николићу. После рата ту је био Омладински дом, а касније просторије Спортског друштва „Раднички". Почетком деведесетих, Грађевинско предузеће „Ратко Митровић" је са градом уговорило грађење вишеспратног тржног центра. Намена блока се променила, име је још остало. Припрема и градња су потрајале. Највећи тржни центар у Крагујевцу отворен је у време кад су велика грађевинска предузећа била у кризи. Остварен је квалитетан хипермодернистички објекат. Пројектант је архитект Љиљана Живојиновић

3.6 Занатско-услужни центар Петровац. Крагујевац, велики индустријски град, пред наилазећом великом кризом почиње да се окреће „малој привреди". Уз државни пут Крагујевац-Топола на државном земљишту припрема се центар за услуге и занатство. Низ парцела за градњу мањих приватних предузећа. Међу првим корисницима је „Трнавапромет". Прву савремену магацинску халу гради јој ГП „Света Младеновић" из Велике Плане. Монтажни бетонски објекат је база постепеног прерастања „Трнавапромета" у великог снабдевача Крагујевца. Пројектант чеоне зграде је архитект Јелена Атанасијевић.

3.7 ТЦ „Шумадија". На локацији познате предратне кафане имплементиран је, у времену хиперинфлације, тржни центар. Сачуван је и адаптиран стари објекат. У духу заштите градитељског наслеђа, али са промењеном наменом. Исплативост је обезбеђена подизањем великог анекса уместо негдашњег кафанског дворишта. Модернистички. Пројектант је архитект Бранислав Мијовић.

3.8 Палата „Дуванпромет". Успешно предузеће амбициозно је желело да се својом пословном зградом репрезентативно убележи у урбану слику Крагујевца. Локација је нађена у улици Лењиновој, сада Бранка Радичевића. На узаном фронту развијана је фасада у суседству са групом модернистичких зграда. Ипак, основу амбијента су носиле класицистичке зграде „Балкан", „Штедионица", „Гранд хотел Гушић". Време кризе отворило је могућност постмодерног пројекта ослоњеног на оба елемента контекста. Арх итект Верољуб Трифуновић је урадио идејно решење, а разраду биро „Атријум".

3.9 Два тржна центра „Абрашевић" и „Простор" (1992) Нов облик грађења трговинских објеката. Напуштање модела родних кућа из седамдесетих година. Концентрација малих приватних продавница у великим објектима које нуди инвеститор. Стамбена задруга „Простор", вођена Милованом Максимовићем, била је носилац изградње два таква тржна центра у главној улици. На елитној локацији, раскрсници код Цркве и Комитета. Расписан је позивни конкурс за идејно решење. Наравно, извођачки пројекат је урађен независно од конкурсних идеја. Реализација је потрајала. Ипак, упорним радом, саграђене су две вредне пословне зграде у годинама хиперинфлације. Пројектант је архитект Зорица Стефановић.

3.10 Две пословне зграде у Карађорђевој улици су одраз улоге малих предузећа. Амбиције предузетника показују и квалитетном архитектуром својих новосаграђених пословних зграда.

3.11 Управна зграда „Југопетрол". У годинама кризе снабдевање течним горивима било је изузетно важно. Моћна државна компанија потврдила је регионални ранг Крагујевца изградњом одговарајуће зграде, управе за подручје Шумадије. Наравно, локација је изабрана између објеката власти. Уз Скупштину града и зграду Округа. Подигнут је одговарајући објекат по пројекту архитекта Зорана Миљојковића.

3.12 Пословна зграда „Интершпед". После почетних приватизација појавиле су се потребе за градњом пословних објеката брже него што је урбанистичка документација омогућавала. У зони Карађорђеве улице настао је објекат већи од почетних услова Завода за заштиту споменика. Пројектант је уношењем класицистичких елемената желео да сачува дух старе крагујевачке улице.

3.13 Хотел „Женева". Од малог закупљеног ресторана, породица Поповић је развила сопствени нов угоститељски простор, у улици Луја Пастера. Касније је настала и трећа фаза, изградњом хотела на развојној северној зони града, уз улицу Слободе.

3.14 Зграда ЈИК банке. Једна од три велике југословенске банке стигла је да пре распада државе сагради свој пословни објекат у Крагујевцу. Наслеђена локација била је стешњена у низу предратних вишесратница. Пројектант, архитект Виолета Поповић је проблем „пломбирања" изванредно успешно остварила. Банка је унела стаклену фасаду не угрожавајући еклектичке суседне објекте. У стилу Миз ван дер Роеа. По принципу „мање је више" ликовност је унапређена само стакленим троугластим еркером проведеном кроз све етаже. Свакако, зграда ЈИК банке је на челу примене мизовске модерне архитектуре у Крагујевцу.

3.15 Зграда „Шумадија банке". После промене локалне власти, почела је градња зграде пратеће пословне банке. Подигнута је на истакнутом месту, у „Продору". Пројектант, архитект Виолета Поповић је применила свој познати поступак примене архитектуре стакла. Касније је зграда надграђена за потребе Осигуравалоћег друштва „Таково", а по пројекту архитекта Душана Соковића.

3.16 Зграда „Делта банка". У улици Саве Ковачевића искоришћена је узана локација за градњу приватне банке. Најављен је прелазак на нове односе у банкарству. Пројектант је архитект Бранислав Мијовић.

3.17 Тржни центар „Метро („Metro" cash and cary) отворен је 30. новембра 2005. године. Саграђен је веома брзо, по новим принципима трговања. Променио је организацију простора максималном приступачношћу на раскрсници важних саобраћајница. Унео нову ликовност у грађење тржних центара Крагујевца.

3.18 Потписан уговор „Меркатор". Хипермаркет настао је из препознавања менаџмента трговинског ланца да је Крагујевац, у том тренутку, на почетку 21. века, спремнији за инвестиције него други урбани центри. Председник пословодног одбора Јанковић је после обиласка одлучио да откупе обе понуђене локације. Једна је реализована – сада центар „Рода".

3.19 „Језеро петрол" пумпа. У условима блокада, трговци течним горивима имају имају велике тешкоће при увозу и дистрибуцији. Гориво је илегално продавана грађанима на улици, у пластичним боцама. Нови моменат била је изградња бензинских станица у приватном власништву. Тако је настала пумпа у улици Саве Ковачевића. Из ње се касније развио квалитетан архитектонски комплекс.

3.20 Шарена пијаца код Језера. Уређена је да би била напуштена она на плацу „Босна". Искоришћен је неизграђен простор у улици Саве Ковачевића и тениска хала „Оларевић" за привремено ново место „Бувљака". Око 2005. снимак обухвата стање импровизоване пијаце, уз суседне надграђене стамбене зграде и новоподигнуту мегатрговину „Рода". Три стадијума грађења Крагујевца у годинама кризе.

РЕПУБЛИКА СРБИЈА

ПРОСТОРНИ ПЛАН РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ од 2021. до 2035. године

- рани јавни увид -

Карта 2.

ГЕНЕРАЛНИ ПРИКАЗ ЗОНА ЗАШТИТЕ И ПРАВАЦА ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА

0 10 20 40 60 80 100 km

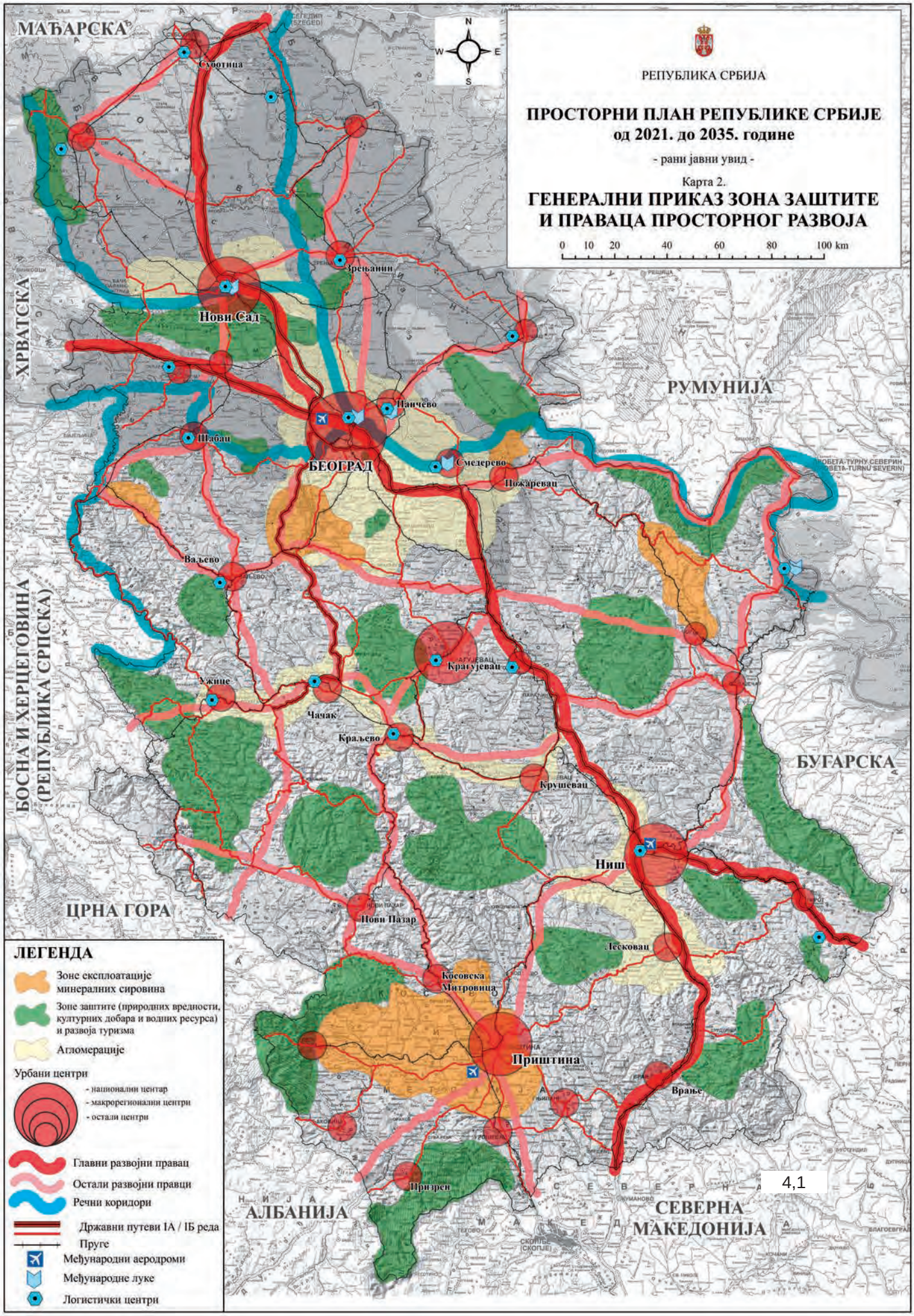

ПЛАНИРАЊЕ И ПРОЈЕКТОВАЊЕ

Крагујевац је у оба процеса имао значајну улогу. Задржао је висок ниво коришћења потенцијала своје стручне институције. Дирекција за урбанизам и изградњу Крагујевца је имала стручне кадрове селектоване деценијама. У тренутку оснивања било је око 60 запослених. Током наредних деценија значајно се повећавао број и образовна структура радника. Највише запослених било је 190, 1992. године. Управо пред почетак година кризе. И док су сличне институције широм државе гашене, ДУИК је радила током свих „година кризе".

Излаз је налажен проширивањем пословања на све већи број општина у Србији. У најтежом годинама освојени су нови послови за општине Лепосавић (1994), СмедеревскаПаланка (1994), Тутин (2000).

Приступ изради планова Призрена и Косовске Митровице спречен је догађајима 1998/99. године. После петооктобарских промена уговарани су нови послови за Бујановац, Прешево, Параћин...

Уговори за Златибор, Херцег Нови и Нови Пазар потписани су 2004. године, на крају посматраног периода.

РЕГИОНАЛНО ПЛАНИРАЊЕ

Тражење места Крагујевца у ширем окружењу произашло је код крагујевачких урбаниста из последипломског образовања. Недостатак планова вишег реда постојао је у Југославији током целог периода њеног постојања. Романтично делује покушај оснивања Урбанистичког савеза Југославије у Херцег Новом, 1992 године, у време кад је савезна држава већ била растурена.

Физичко планирање је остављено републикама.

Први ППР Србије почет је крајем шездесетих, а увојен тек 1996. године. Активно учешће града и ДУИК-а кулминирало је 1994. изношењем

МАЂАРСКА
БУДИМПЕШТА
КОРИДОР X
ХРВАТСКА
КОРИДОР VII
РЕКА ДУНАВ
КОРИДОР X
ЗАГРЕБ
МАРИБОР
ГРАЦ
РУМУНИЈА
НОВИ САД
БЕОГРАД
КОРИДОР VII
РЕКА ДУНАВ
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
Лапово
Топола
КРАГУЈЕВАЦ
ЈАГОДИНА
УЖИЦЕ
ЧАЧАК
КРАЉЕВО
КРУШЕВАЦ
БУГАРСКА
Сјеница
Рашка
НИШ
КОРИДОР Xc
СОФИЈА
ВЕЗА СА
КОРИДОРОМ IV
НОВИ ПАЗАР
Лепосавић
ЦРНА ГОРА
КОСОВСКА МИТРОВИЦА
ПРИШТИНА
ПЕЋ
УРОШЕВАЦ
ПРИЗРЕН
КОРИДОР X
АЛБАНИЈА
СКОПЉЕ
ВЕЛЕС
ТЕСАЛОНИКИ
МАКЕДОНИЈА

4,2

материјала „Примедбе и сугестије на радну верзију Нацрта плана". Може да се оцени да је то била правовремена иницијатива струке.

„ППРС је изузетно важан развојни документ. Радна верзија јр фаза припреме у којој је неопходно уградити могућа побољшања.Крагујевац, као центар централне макрорегије у Србији, дужан је да томе допринесе, имајући у виду потребе државе, макрорегије, свих округа и града", написано је у допису Дирекције, августа 1994. године.

Снажно подржана од руководства Шумадијског округа и Града Крагујевца иницијатива је прерасла у озбиљну документацију, коју су разматрали, од носилаца припреме Плана, преко ресорног министра, до председника Владе. Велики број сугестија укључен је у усвојену верзију ППР Србије.

Примедбе су тежиле да буду од стратешког значаја за Србију, Шумадију и Град Крагујевац.

Суштински су се сводиле на три корпуса:

СРБИЈА НИЈЕ УСАМЉЕНО ОСТРВО. У Плану се третира као аутономна целина, без повезаности са окружењем. Изостају чвршће везе ка Републици Српској, Српској Крајини и Црној Гори. Посебно везе централног дела Србије. Магистралне саобраћајнице везују се само из правца Ниша и Београда.

ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ ИЗРАЗИТО ЈЕ ЗАНЕМАРЕНО. Посебно на потезу Шумадија–Рашка. Планска матрица примарних осовина развоја заобилази централну Србију и Крагујевац као центар највеће макрорегије и географско средиште Србије. У планираном систему будућих троуглова концентрације индустрије није узет у обзир онај који преко Лепеничког и Западноморавског коридора повезује Крагујевац, Краљево, Крушевац, Чачак. Без нових програма, на овом подручју нема услова да се реализује равномеран развој укупне територије Републике. Подручју са изразитом демографском стагнацијом намењен је једино програм пољопривреде, што значи да ће се спонтане миграције наставити даље ка северу, са разумљивим последицама за развој и безбедност државе.

Предложене су измене, допуне и алтернативе Нацрта ППРС-а:

– Истицање демографског пражњења Србије

– Дефинисање макрорегија

– Укључивање индустрије централне Србије у систем троуглова развоја

– Потенцирање позиције подручја Шумадија–Рашка као стратегијске основе Србије преко осовине првог реда Београд-Крагујевац-Краљево-Приштина.

Крагујевац је био оспособљен за овакву активност, јер је урбанистички тим већ радио у првој половини седамдесетих година тада редак планерски посао. Регионални просторни план Шумадије и Поморавља био је

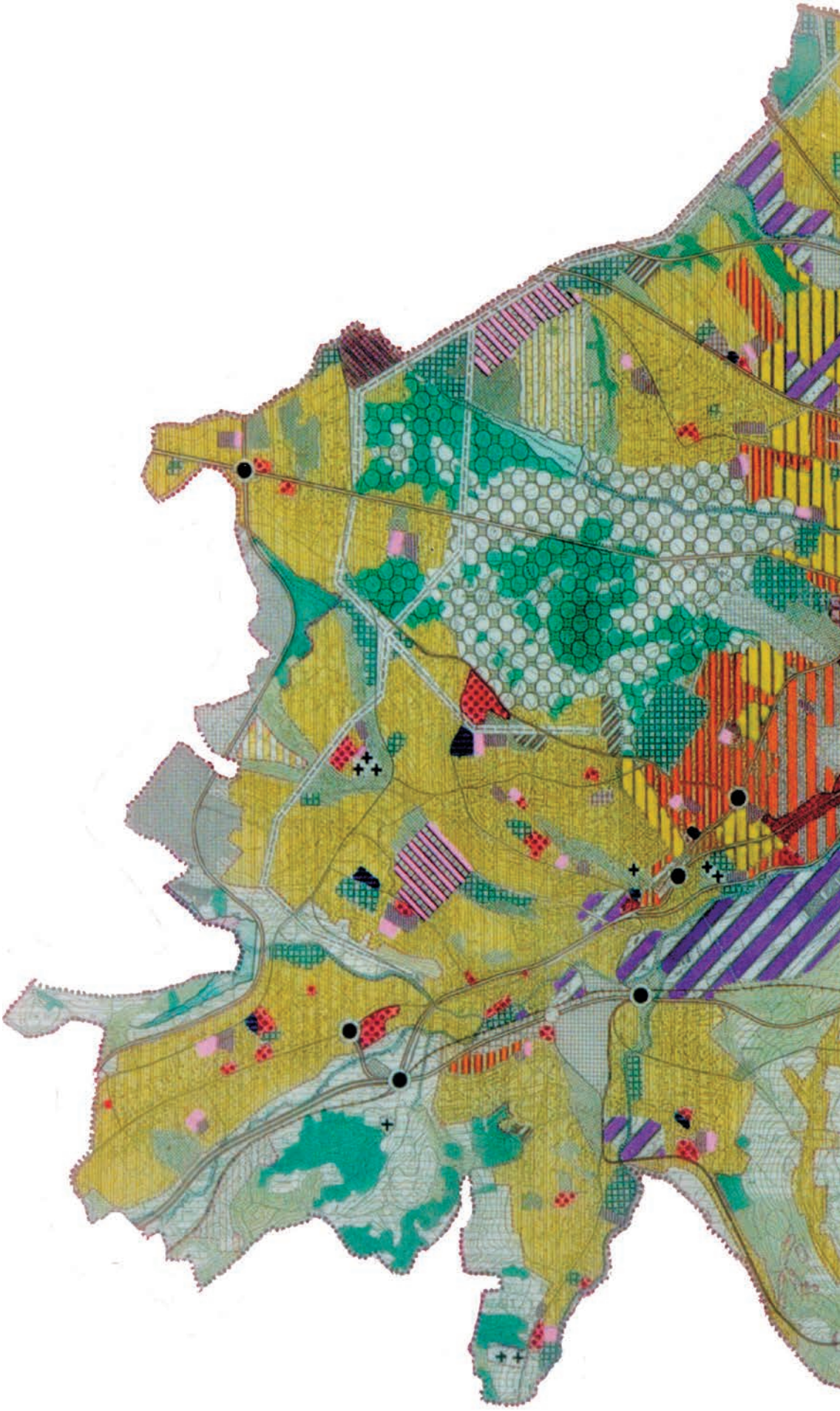

4,3

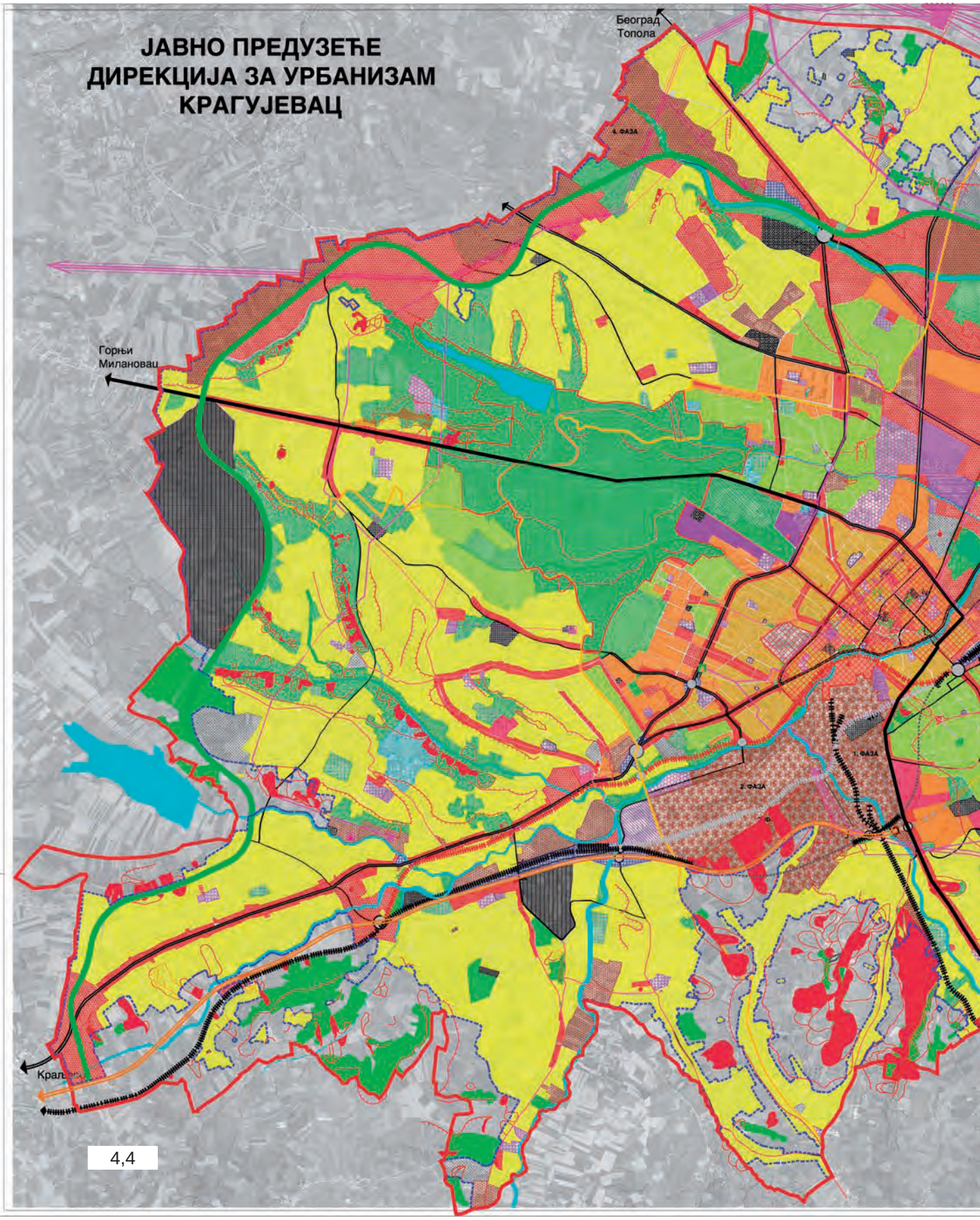
ЈАВНО ПРЕДУЗЕЋЕ
ДИРЕКЦИЈА ЗА УРБАНИЗАМ
КРАГУЈЕВАЦ
Београд
Топола
4. ФАЗА
Горњи
Милановац
1. ФАЗА
2. ФАЗА

4,4

ГЕНЕРАЛНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН
КРАГУЈЕВАЦ 2015.

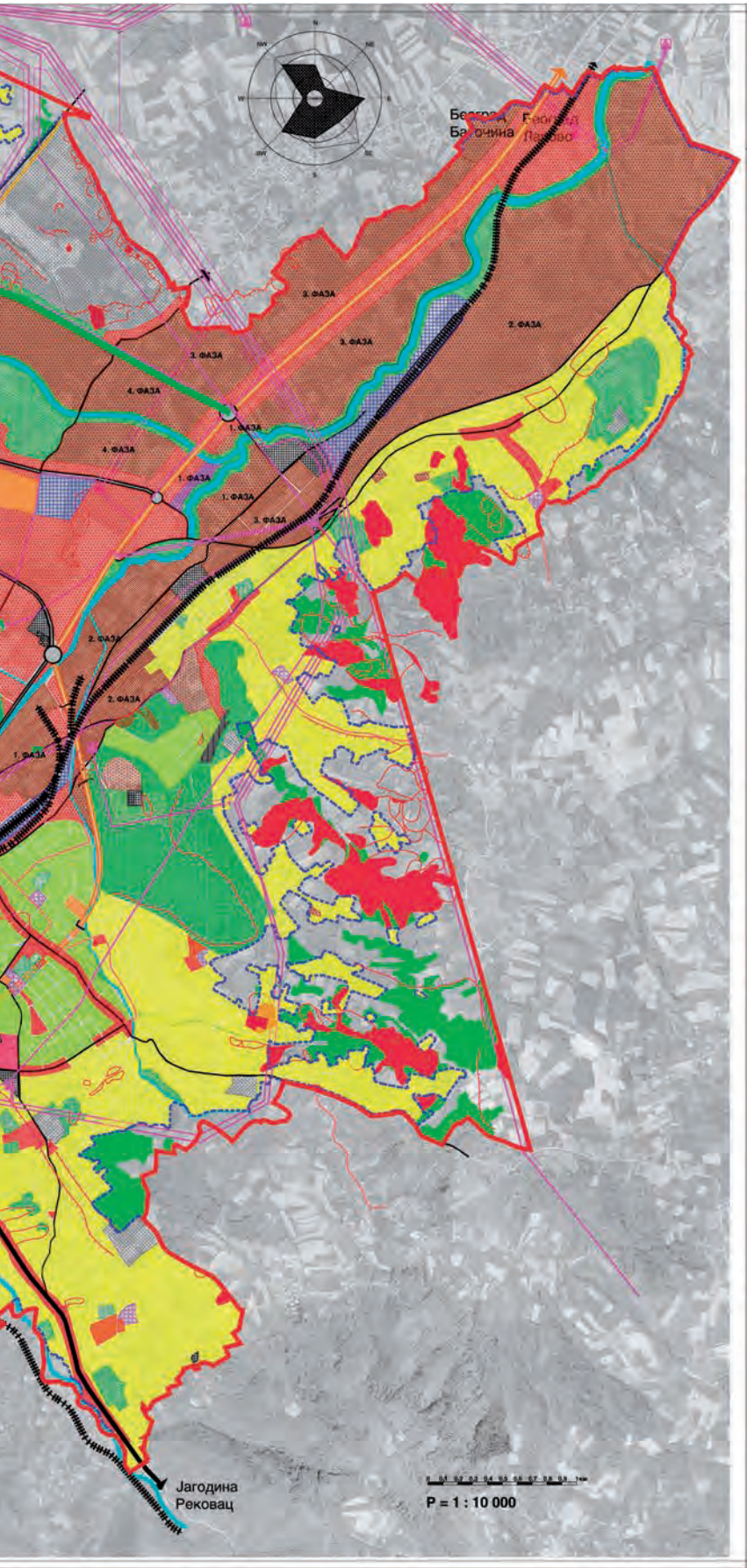

3. НАМЕНА ПОВРШИНА

ЛЕГЕНДА:

ГРАНИЦЕ

- ГРАНИЦА ГЕНЕРАЛНОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА
- ГРАНИЦА ГРАЂЕВИНСКОГ ПОДРУЧЈА
- ГРАНИЦА ЦЕЛИНА
- ГРАНИЦА ГУП-а 2005

ГРАЂЕВИНСКО ПОДРУЧЈЕ

ПОВРШИНЕ И ОБЈЕКТИ ЈАВНЕ НАМЕНЕ

ОБРАЗОВАЊЕ

- ОСНОВНО ОБРАЗОВАЊЕ
- СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ
- ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ

ЗДРАВСТВО

- ОСНОВНА ЗДРАВСТВЕНА ЗАШТИТА
- СТАЦИОНАРНА И ВИСОКО СПЕЦИЈАЛИЗОВАНА ЗАШТИТА

ДЕЧЈА И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

- ДЕЧЈА ЗАШТИТА
- СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

КУЛТУРА И НАУКА

- КУЛТУРА
- НАУКА

СПОРТ И РЕКРАЦИЈА

- ГРАДСКИ СПОРТСКИ ЦЕНТРИ
- СПЕЦИЈАЛИЗОВАНИ СРЦ
- РЕОНСКИ И ЛОКАЛНИ СРЦ

ЗЕЛЕНИЛО

- ПАРКОВИ
- СПЕЦИЈАЛНО ЗЕЛЕНИЛО
- СКВЕРОВИ

КОМУНАЛНЕ ДЕЛАТНОСТИ

- ГРОБЉА
- КОМУНАЛНИ ОБЈЕКТИ

- УПРАВА И АДМИНИСТРАЦИЈА
- ПОСЕБНЕ НАМЕНЕ - АЛТЕРНАТИВНЕ НАМЕНЕ ЈАВНЕ ФУНКЦИЈЕ, ПОСЛОВАЊЕ

ОБЈЕКТИ ИНФРАСТРУКТУРЕ

- САОБРАЋАЈНЕ ПОВРШИНЕ
- ОБЈЕКТИ КОМУНАЛНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ
- ДЕНИВЕЛИСАНА УКРШТАЊА
- ПЕТЉЕ
- ТРАФОСТАНИЦА 110/35(10) KV

МРЕЖА САОБРАЋАЈНЕ И КОМУНАЛНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ

- ДАЛЕКОВОДИ
- АУТОПУТ
- ГРАДСКЕ МАГИСТРАЛЕ
- ГРАДСКЕ САОБРАЋАЈНИЦЕ
- САБИРНЕ САОБРАЋАЈНИЦЕ
- ЖЕЛЕЗНИЧКА ПРУГА - постојећа траса
- ЖЕЛЕЗНИЧКА ПРУГА - нова траса
- ИНДУСТРИЈСКА ПРУГА

ОСТАЛЕ ПОВРШИНЕ

СТАНОВАЊЕ

А - СТАНОВАЊЕ ВИСОКИХ ГУСТИНА

А.1. - ВИШЕПОРОДИЧНО СТАНОВАЊЕ У ЗОНАМА ВИСОКИХ ГУСТИНА

- А.1.1. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА е
- А.1.2. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА
- А.1.3. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА

А.2. - ПОРОДИЧНО СТАНОВАЊЕ У ЗОНАМА ВИСОКИХ ГУСТИНА

- А.2.1. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА
- А.2.2. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА
- А.2.3. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА

Б - СТАНОВАЊЕ СРЕДЊИХ ГУСТИНА

Б.1. - ПОРОДИЧНО СТАНОВАЊЕ У ЗОНАМА СРЕДЊИХ ГУСТИНА

- Б.1.1. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА
- Б.1.2. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА
- Б.1.3. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА

Б.2. - ПОРОДИЧНО СТАНОВАЊЕ У ЗОНАМА СРЕДЊИХ ГУСТИНА

- Б.2.1. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА
- Б.2.2. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА
- Б.2.3. - ГУСТИНА СТАНОВАЊА

ПРИВРЕЂИВАЊЕ

- РАДНА ЗОНА I - ИНДУСТРИЈСКА ЗОНА "КРАГУЈЕВАЦ"
- РАДНА ЗОНА II - "ЛЕПЕНИЦА"
- РАДНА ЗОНА III - "ЗАСТАВА"
- РАДНА ЗОНА IV

УСЛУГЕ И МРЕЖА ЦЕНТАРА

- ГЛАВНИ ГРАДСКИ ЦЕНТАР
- ОПШТИ - РЕОНСКИ ЦЕНТАР
- ЛОКАЛНИ ЦЕНТАР
- ЛИНИЈСКИ ЦЕНТАР
- ПОСЛОВАЊЕ

ВЕРСКИ ОБЈЕКТИ

- ПОСТОЈЕЋЕ ЛОКАЦИЈЕ ВЕРСКИХ ОБЈЕКАТА

ЗЕМЉИШТЕ ВАН ГРАЂЕВИНСКОГ ПОДРУЧЈА

- ШУМЕ
- ПОЉОПРИВРЕДНО ЗЕМЉИШТЕ
- ВОДНЕ ПОВРШИНЕ

УСЛОВИ ИЗ ГЕОЛОШКЕ ПОДЛОГЕ

- АКТИВНА КЛИЗИШТА
- ПРИВИДНО УМИРЕНА КЛИЗИШТА
- НЕСТАБИЛНЕ ПАДИНЕ

ИНВЕСТИТОР	ГРАД КРАГУЈЕВАЦ
ЗОНОПТ	
ПРИЛОГ	
РУКОВОДИЛАЦ РАДНОГ ТИМА	
ОДГОВОРАН	
ОДГОВОРНИ ПРОЈЕКТАНТ	
ОДГОВОРНИ ОДЕЉАЊА	

методолошки сличан ППРС-у. ДУИК је била у врху сличних кућа југословенске планерске струке.

ГЕНЕРАЛНО УРБАНИСТИЧКО ПЛАНИРАЊЕ је следећа карактеристика грађења Крагујевца.

Ниво генералног планирања је упорно одржаван. Континуирано планирање се одвијало упркос променама у окружењу.

Генерални План „КРАГУЈЕВАЦ 2005" је усвојен 1991. године. Припреман је током времена „стабилизације". Уочено је успоравање раста Крагујевца у односу на претходне деценије. Зато су примењени скромнији параметри него у важећем ГУП-у. Територија планирања је са 13.000 сведена на око 7.400 хектара. Пројекција броја становника је предвиђана да у 2005. достигне 200.000 становника.

ГУП „КРАГУЈЕВАЦ 2015" започет је 1998. а усвојен тек 2005. године. Дуг период израде произашао је из друштвених процеса у којима је рађен. Наиме, крајем 1996. године, на локалним

изборима, управљање градом преузима коалиција „Заједно". А наредне четири године Републиком и даље влада СПС. Долази до неусклађености градских и републичких програма.

Ипак, рад на генералном плану се не прекида. Документациона основа је припремана чак и у условима бомбардовања, 1999. године. После петооктобарскких промена Програмски део генералног плана радимо у варијантама.

Урбанистичка документација за град и регију остаје приоритет.

Поред њих урбанизам се ради за друга подручја.

УРБАНИСТИЧКИ ПЛАНОВИ И ПРОЈЕКТИ

Систем планирања „Од идеје до реализације" остаје карактеристичан за грађење Крагујевца. Даје градитељске резултате и током периода кризе. База организације стручних послова је у Дирекцији за урбанизам и изградњу. Ту се уобличавају урбанистички планови и припремају програми реализације. Криза ЈЕ средином осамдесетих превазиђена. Успон се одвија учешћем у великим градским програмима. Обилазнице. Систем за отпадне воде. Гасификација... Ни хиперинфлација није пореметила углед Дирекције. Борба за место у Просторном плану Републике Србије и бројна стручна признања повећали су надрегионални статус куће. Ратна криза и промена општинске власти довела је 1997. године до покрета „Заједно плус" у Крагујевцу. Заснована је на идеји „стручњаци уместо Дирекције". Дирекција је ушла у двогодишњу кризу, а „стручњаци" нису урадили ништа од обећаног. Петооктобарске промене су на кратко вратиле грађење Крагујевца кроз ослањање на јединствену институцију.

Законски оквир урбанизма се мења у годинама кризе чешће него раније. Пада у очи да се урбанистичка делатност постепено губи из наслова надлежног министарства. Министарство за урбанизам и стамбено-комуналне послове постаје Министарство за планирање и уређење простора, па Министарство за планирање и изградњу, па Министарство за грађевинарство, саобраћај и инфраструктуру. Нови Закон о изградњи (2003) кодификује материју неколико претходних закона, уводећи нове друштвене односе у материју планирања и грађења.

У Крагујевцу 2004. године на власт поново долази калиција „Заједно" и организацију развоја поставља на нове основе. Оснивање Предузећа за изградњу (2005) означава крај Дирекције за урбанизам и изградњу. Две функције велике куће се раздвајају у две инокосне радне организације. Напушта се систем планирања „Од идеје до реализације" карактеристичан за грађење Крагујевца током три деценије (1973-2004). Завршава се, истовремено, и златно доба „крагујевачке урбанистичке школе", која је тимским радом обављала сложене урбанистичке послове широм Србије.

Тенденција постепеног гашења традиционалне и садржајне структуре урбанизма одвија се у Србији током прве две деценије 20. века. Преводи се честим изменама прописа у три посебна тока: просторно-планерски, архитектонско-пројектантски и управно-процедурални. Крагујевачка урбанистичка институција добија једну од улога у архитектонско-пројектантским пословима.

Прилоī:
ДВА ВЕКА

Преглед тока урбанистичке струке у Крагујевцу указује на озбиљан развој током посматраног периода модерне историје Србије.

Стање у Србији почетком 19. века условило је да по ослобођењу градња новог престоног Крагујевца буде без образованих стручњака.

Током наредних деценија, све до Великог рата, стручне послове носе инжењери општег смера. Прво као инокосни органи области и општине, а касније у саставу општинских одељења. Од регулације мањих потеза, 1891. године стиже се до плана регулације целокупне вароши. У тим годинама се у развијеним земљама Европе конституише нова градитељска дисциплина која пред ратове добија име урбанизам.

У међуратном периоду Грађевински закон 1931, године прописује начин израде и доношења плана града. Водећу улогу у том послу у Крагујевцу добијају специјализовани архитекти уз Грађевинско одељење општине и врхунске консултанте (проф. Михаило Радовановић, арх. Георгије Коваљевски). Резултат је Генерални регулациони план са израженим карактеристикама европског урбанизма.

После Другог светског рата планирање Крагујевца се одвија у Урбанистичком институту Србије, где су концентрисани угледни послератни архитекти. Потом је у институцијама ослоњеним на исте кадрове, који су напустили совјетске узоре и прешли на корбизјеовске моделе. Резултат је Генерални урбанистички план града Крагујевца из 1961. и „Урбанистички програм за град Крагујевац" 1966. године.

Наредних пет деценија, стручни урбанистички послови су поверени домицилној институцији која је мењала облик и назив. Завод за урбанизам (1962-1973). Дирекција за урбанизам и изградњу (1973-2005). Дирекција за урбанизам (2005-2015). Потом Јавно предузеће „Урбанизам".

У току протекла два века, урбанистичка струка у Србији се развијала око век и по у капиталистичком, а око пола века у социјалистичком друштвеном уређењу. Три четвртине времена у монархистичком, а четвртину у републиканском амбијенту. Са прекидима током ратова.

Делећи судбину државе, Крагујевац је прошао кроз све владајуће струје у организовању урбанистичке струке. Може се

упрошћено скицирати да је у доба Обреновића био доминатан утицај германске школе, а у временима династије Карађорђевића франкофонски утицаји (уз учешће руске емиграције после Великог рата). У време републике кренуло се са совјетским моделом, који је временом мутирао у модернизам интернационалног стила.

После 2000. године, процес транзиције поново води ка капитализму. Усмерење према Европској унији указује на европски модел друштва који Србији предстоји. Неко поглавље преговора о приступању Србије у ЕУ морало би да обухвати планирање простора и уређење градова?

Урбанистичка струка тек тражи своје место у транзиционим променама. При том, вероватно да се не могу одмах директно применити облици организација из развијених земаља. Са друге стране, не би се смео угрозити створени људски капитал којим урбанистичка струка располаже.

Основни неспоразум лежи у схватању да је улога урбанизма дизајнирање лепих људских насеља. То је наставак гледишта да је урбанизам пројектовање градова као што је архитектура пројектовање зграда. Процеси током 20. века дају урбанистичкој струци улогу да не пројектује статичне структуре, већ да допринесе утицају на урбанизацију као светски процес.

Наиме постоје озбиљне процене да је урбанизација у 20. веку доминантно утицала на планетарне промене. Први пут у историји, градско становништво је постало бројније од сеоског. Тај процес се одигравао уз колосалне демографске, социјално-економске и просторно-физичке промене.

Србија је током 20. века била део тих глобалних токова. Степен урбанизације је са око 10 одстопочетком век, прешао 50 процената током столећа. Била је то најбржа урбанизација у тадашњој Европи. Истовремено се одвијала индустијализација земље. Урбанистичка струка је конституисана на таласу брзе урбанизације. Мање или више се усмеравала ка управљању процесом. Често са озбиљним закашњењем. Но, у транзиционим лутањима постоји опасност на напусти неопходно учешће у урбанизацији и добије улогу класичног пројектантског пословања.

Урбанизација као светски процес се наставља у 21. веку. Добија неке нове карактеристике. Информатичку цивилизацију. Геополитичке промене. Глобалне миграције...

Утицај на урбанизацију тражи институције прилагођене новим околностима. У свету постоји више модела организовања урбанизма. Србија је веома често мењала своје законске про-

писе током првих деценија овог века. Основни закон је мењан идопуњаван чак.....пута у периоду од 2003. до 2020. године. Удружење урбаниста Србије наводи:

„То је тенденција постепеног гашења традиционалне и садржајне структуре урбанизма, односно њено превођење у три посбна тока: просторно-планерски, архитектонско-пројектантски и управно-процедурални, уз занемаривање специфичног вишедисциплинарног уређења простора као синтезног садржаја и форме урбанистичке теорије и праксе."

Др Верољуб Трифуновић
(УУС, 26. децембар 2019)

4,1 Просторни план Републике Србије

Први просторни план Србије рађен је скоро три деценије. Тек 1994. године спремљен је документ за усвајање. Носилац је било надлежно министарство, а стручни обрађивач Институт за архитектуру и урбанизам Србије. Крагујевац се активно укључио, проширујући иницијативу на околне регионе. Стручне послове је носила Дирекција за урбанизам Крагујевца. То је донело уграђивање у ППРС великог броја одредби од значаја за град, Шумадију и државу. Променама, после 1996. године, утицај просторног планирања је опадао. Крагујевац се бори да задржи позицију регије Шумадије и западне Србије.

4,2

4,3 Генерални план „КРАГУЈЕВАЦ 2005" (1991) Преоптимистичке пројекције развоја града из времена самоуправљања сведене су на умерене размере. Задржавајући кључне потезе. То је омогућило дугорајно коришћење концепта овог документа. Уркос брзих промена околности, град је у наредним деценијама имао планску арматуру током целог периода до 2005. године. На првом Салону урбанизма, у Нишу, крагујевачки ГУП добио је прву награду. Уркос противљењу значајних републичких експерата. Нису добро уочили неминовне последице већ видљивих догађања на градоградитељство у Србији.

4,4 ГУП „Крагујевац 2015". Рад на припреми новог циклуса Генералног плана започет је према Закону о планирању и изградњи из 1996. године. Настављен је и у условима бомбардовања. Програмски део завршавао се по новим законским прописима из 2003. године. Промене окружења су биле многострике. Тим обрађивача се определио да створи квалитетну информациону основу и да је постави на дигиталну платформу , као средство за могуће предстојеће континуирано планирање.

ПРИПРЕМА И РЕАЛИЗАЦИЈА

У годинама криза остварени су градоградитељски резултати који одсликавају организованост Града за ношење тих функција. Поред органа градске управе, послове припреме и реализације носила су јавна предузећа.

За стамбену изградњу још од педесетих година постојало је у Крагујевцу Стамбено предузеће. Као стручна служба усмеравало је значајна друштвена средства. Изградило неколико десетина хиљада стамбених јединица. Доношењем новог закона о становању 1991/92 године престала је обавеза колективног издвајања доприноса за становање. Тиме је ЈП Стамбено предузеће изгубило базу своје делатности.

Дирекција за урбанизам и изградњу Крагујевца (ДУИК) основана је 1973. године. Имала је две групе делатности:

– послове просторног планирања и урбанизма и

– стручне инвеститорске послове за градске фондове.

Број и организовност градских фондова се мењао. Али, Дирекција је постојала и у годинама кризе. Укинута је тек 2005. године.

Градски фондови Крагујевца били су доминантан облик финансирања комуналног грађења. Као и у целој Србији, опстали су током целог посматраног петнаестогодишњег периода 1990-2005. Финансијска средства акумулирана у четири фонда била су вредна. Мерила се у десетинама милиона ДЕМ. Извори фондовских средстава били су од:

– за уређење грађевинског земљишта (ГЗ) при изградњи објеката

– накнада за коришћење (ГЗ, комуналних добара)

– удруживања (са Републиком, МЗ, радним организацијама)

– уведен шести градски самодопринос

– Буџет града...

Зависно од промена у...Удео ових извориштa се мењао. У почетку је био највећи прилив средстава из такса доприноса за уређење ГЗ. Смањи-

вањем обима стамбене градње – тежиште се померило на накнаде.Закон о станова Буџетски фондови су база грађења. Улога ДУИК. Статус земљишта

ФОНДОВИ И ИЗГРАДЊА

Финансирање израде урбанистичке и техничке документације:

Табела: ПРИХОДИ ФОНДОВА (у милионима ДЕМ)																
1989	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	2000	01	02	03	04	05
ФГЗ	9,2	30,7	29,3	9,12	6,05	10,7	7	8,7	7,5	(8,4)						
ФСОП	11,8	15,63	11,5	0,86	0,37	3,83	2,5	1,14	3,35	(6,3)						
ФЛП	1,6	5,3	4,2	0,61	0,15	2,23	1,23	2	2,45	(3,4)						
СВЕГА	22,6	52,82	48,42	11,18	6,76	17,45	11,5	13	14,4	(19)						

Фонд месног самодоприноса 1990-1995 и 1995-2000; четири грађевинска закона (1995); Закон о изградњи (2003)

Смамодопринос 1,1 3,4 0,5

СТРУЧНИ ИНВЕСТИТОРСКИ ПОСЛОВИ од идеје до реализације

УПРАВЉАЊЕ

ДИРЕКТОРИ

На челу ФГЗ-а налазили су се у посматраним годинама:

Владимир Миловановић, дипломирани економиста (до 1992), Милун Симић, дипломирани економиста (до 1996), Ђорђе Ђорђевић, дипломирани правник (до 2000) и Драгутин Радосављевић, дипломирани правник (до 2005). Сваки је био истакнути члан партије актуелне у одређеном периоду. Прва двојица – СПС-а, а друга двојица – ДС-а. На тај начин је обезбеђиван друштвени утицај на највећи градски фонд. Са друге стране су и сваки од четворице програме фондова уграђивали у програме државе и града.

На челу Фонда за локалне и некатегорисане путеве и комуналне објекте на челу су били:

Милинко Нешовановић, грађевински техничар, Милија Секулић, дипломирани инжењер машинства, Веселин Живковић, економиста...

СПЕЦИЈАЛИЗОВАНИ ДРУШТВЕНИ ФОНД ЗА ИЗГРАДЊУ СОП-а није имао посебног директора. Одговорно лице је био директор ДУИК-а.

ФОНД ЗА ГРАЂЕВИНСКО ЗЕМЉИШТЕ ОПШТИНЕ КРАГУЈЕВАЦ

Интересна заједница за уређивање грађевинског земљишта (СИЗ) престала је да ради на крају 1989. године. Релизовала приход..... Тежиште радова било...

Програм ФГЗ-а за 1990. годину припремљен је у децембру 1989. Планиран приход 800.000 милиона динара. Приближно 16 милиона ДЕМ (Праћење финансијских показатеља изражавано је у валути већ од 1986/87 године) план је око 50 одсто већи од просека остварења у претходним годинама. Планиране су три групе прихода: по уговорима о уређивању ГЗ (око пет милионаДЕМ), по основу доприноса и такси (око 7,5 милиона) и од удружених средстава (око 3,5 милиона). У програму радова истакнуте су позиције на изградњи привремене мини-обилазнице (2,3 милиона, са учешћем Републичког фонда за путеве са 70 одсто) и пешачке зоне (0,8 милиона ДЕМ). Уређивање локација уговорених за колективну стамбену изградњу опада на око 0,5 милиона ДЕМ. Накнадно, у јануару 1990. године УО ФГЗ доноси одлуку о изградњи прве фазе санитарне депоније чврстих отпадака града Крагујевца у вредности 3,9 милиона ДЕМ (са учешћем ЗЦЗ од 50 одсто.

Антиинфлациони програм СИВ-а Фиксирана ДЕМ – седам динара.

Ребаланс програма мају 1990. године. ФГЗ план повећан на 22 милиона ДЕМ обухватио и учешће Групе „Застава" (шест милиона ДЕМ) за депонију и улици М. Маринковића.

За индивидуалну стамбену градњу ФГЗ припрема за 1991. годину око 650 плацева на 10 локација. Цена је 1.316 ДЕМ по ару. Додела земљишта на коришћење је преко Стамбене задруге „Напредак".

Допуна савезног закона о предузећима, августа 1990. године. Могућа мешовита својина ЈП. Улагање у ДУИК.

СПЕЦИЈАЛИЗОВАНИ ДРУШТВЕНИ ФОНД ЗА ИЗГРАДЊУ СОП-а у 1990. години је имао програм прихода 105 милиона динара (15 милиона ДЕМ)од чега око 50 одсто за ЦГП, а нешто мање за предтретмане у ЗЦЗ. Главни колектор града стављен је у функцију до ЦГП-а. Удружиивање средстава на крупним градитељским подухватима са републичким програмима...Мини обилазница, Јужна обилазница.

Лепенички коридор, СОП, Гасификација. Смањење од 1997. до2000. године.

Програми фондова су усмеравани на уређивање ГЗ, Комунално одржавање и на изградњу објеката.

Фондови –израз колективистичког начина уређивања и грађења

Удружиивање средстава на крупним градитељским подухватима са републичким програмима...Мини-обилазница, Јужна обилазница.

Лепенички коридор, СОП, Гасификација. Смањење од 1997. до 2000. године.

Програми фондова су усмеравани на уређивање ГЗ, Комунално одржавање и на изградњу објеката.

ИНФРАСТРУКТУРА

Крупни инфраструктурни системи треба да стриктно прате државне осовине развоја и мрежу урбаних центара. Тај став крагујевачких планера формиран је седамдесетих година радом на Регионалном просторном плану (РПП) Шумадије и Поморавља. Продубљен је деведесетих током учешћа у доношењу ППР Србије. Укључен у континуирано планирање кроз четири циклуса ГУП-а Крагујевца. У времену криза оствариван је са промењљивим успехом.

САОБРАЋАЈ

VIA VITA (Пут је живот). Дефинисали су још антички Римљани.

СТРАТЕГИЈА

Наставак ауто-пута од Крагујевца ка западноморавској и ибарској долини је неопходан услов регионалне интеграције централне Србије, Шумадије и Рашке са Косметом. Хитна је потреба да се планира за средњорочну реализацију.

Комплетан мултимодални коридор, који чине аутопут, железница, информатичке линије, енергетски и водопривредни системи, од Крагујевца преко Краљева ка долини Ибра, начин је да средишњи део Републике гравитира ка Крагујевцу. Истовремено, прихвата и део комуникација са Црном Гором, Албанијом и Македонијом. Крагујевац проширује прекограничне везе неопходне центру макрорегионалног ранга. А Шумадија се поново повезује са Косовом и Метохијом.

У пероду од 1990. до 2005. године у Крагујевцу је рађено на неколико крупних саобраћајних програма:

Завршавана је мини-обилазница. Деонице Ауто-пут-Звезда (1991), Петља Сушица (1990), Звезда чвор(1990), Сплитска (1995), чешки мостови (2001),

Пројектоване и делом реализоване обилазнице. Јужна (уговор 1992), надвожњак (1994/95), прва етапа (2002),

Модернизован Лепенички коридор. Доње двомостовље(1998), СПУМК (2000), Лепенички булевар (2001), улица Кнеза Михаила (2003), улица Краљевачки батаљон (2003),

Ауто-пут (студије СУДОП 2002/3), почетак и обустава радова (2004).

Рађени су и врло значајни студијски послови из области саобраћаја:

– Железнички чвор Крагујевац (програм 1996),
– Трамвај (1993),
– АС електрик (уговор 1994),
– Јавна гаража (1994),
– Ревизија ППППН Ауто-пута Београд-Јужни Јадран (1997).

Прикључак Крагујевца на Коридор 10 је минимално неопходан елемент одрживог опстанка Града. Реализује се споро – већ преко три деценије. У последњим годинама, чак без неких техничких елемената карактеристичних за рауто-пут. Заустављена је изградња Јужне обилазнице, а није ни започето пројектовање Северне обилазнице. Те заостатке Крагујевац ће свакако морати да реши у што краћем року.

АУТО-ПУТ

У периоду између два светска рата Крагујевац је имао изванредну саобраћајну позицију у држави. Вероватно, најбољу у својој историји.

Био је чвориште Јадранских и Солунских путева. Јадранска железница се реализовала трасом Београд-Крагујевац-Косовска Митровица -Котор.

На Сушичком пољу је формиран аеродром.

Планери саобраћајне инфраструктуре у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца држали су се француске теорије. *Саобраћајнице државног значаја повезују најважније градове. Не могу мимоићи регионалне центре.*

У том контексту је реализован први асфалтирани пут у Србији. Од Београда, преко Тополе до Крагујевца. Ту се рачвао. Јадрански пут је водио ка Краљеву. Солунски пут је грађен ка Јагодини и великоморавској долини. Била је то деоница међународног пута.

После Другог светског рата преовладала је теорија физичке географије. Доведена до апсурда. Саобраћајнице следе искључиво речне токове. Тако је Ауто-пут „Братство-Јединство" пројектован од Београда, долином Раље ка великоморавском правцу. Заобиђена је Шумадија и њен центар Крагујевац.

Већ почетком 1950-тих аутор Генералног урбанистичког плана Крагујевца, архитект Јованка Јефтановић, уочава и наводи да ће изградњом

ауто-пута великоморавском долином, град изгубити транзитни саобраћај. Иако је био центар Шумадијско-Рашке области са око 880.000 становника.

Административни централизам је водио саобраћајнице далеко од великог индустријског центра. Почетком шездесетих Аутопут „Братство-Јединство" се гради са половином профила. Пролази на тридесетак километара од Крагујевца. Кроз Лапово.

По изградњи Фабрике аутомобила, 1962. године, највећа индустријска локација у СФРЈ остаје без контакта са ауто-путем. Зато се средином деценије модернизује пут Крагујевац-Лапово. Углавном, по постојећој траси. Импровизован и изнуђен потез. Краткорочан.

У седамдесете године 20. века Крагујевац улази као велики град у југословенским размерама. Али, на саобраћајном острву. По државној категоризацији, ни један магистрални пут није био на територији општине. Не само ауто-пут, већ су и магистрални путеви обишли центар Шумадије. Једино Крагујевац међу 15 највећих градова Југославије.

Средином те деценије, легендарни крагујевачки председник Боривоје Петровић води активности да се то стање измени. Логистику му пружа Институт за путеве Србије (са Жарком Катићем, потоњим министром саобраћаја, а Крагујевчанином по рођењу и по осећањима). И наравно, Дирекција за урбанизам и изградњу Крагујевца.

Тих година се градила друга трака Ауто-пута „Братство-Јединство". Зато су били неуспешни закаснели покушаји да Ауто-пут на правцу Београд-Ниш приђе Шумадији.

Међутим, постигнута су побољшања позиције Крагујевца и Шумадије. Два путна правца су добила категорију магистрале. М.23 – стари пут преко Тополе. М1.11 – пут Крагујевац-Баточина. У том налету изграђена је деоница кроз Влашко Поље, којом је избегнут пут преко Авале.

Усвајањем стратешких планских докумената („КРАГУЈЕВАЦ 1974-77, Измена и допуна ГУПа" и „Регионални просторни план Шумадије и Поморавља") Ауто-пут Лапово-Крагујевац- Краљево 1976.године је усвојен као услов развоја града Крагујевца и као саобраћајна кичма регионалне осовине развоја Лепеница-Гружа.

Започета је изградња ауто-пута ка Баточини. Саграђена је (1978-1981) деоница од 10 километара, левом обалом Лепенице, са половином профила. Изгледало је да ће убрзо Крагујевац бити град на ауто-путу.

Али, дошло је до вишедеценијског застоја. „Стабилизација" у држави. „Крагујевачки круг кредом" у локалним обрачунима. Осамдесете су прохујале.

Кризе деведесетих, ипак, нису спречиле инвестиције у Јужну обилазницу. Изведен је изванредан надвожњак. Ипак, није доведен до краја тај важан потез проласка ауто-пута кроз Крагујевац.

Око 1994/95 је вођена борба за третман Крагујевца у Просторном плану Републике Србије. Једна од важних тада уграђених одредби јесте и ау-

то-пут осовином Лепеница-Гружа. Изгледало је да тај саобраћајни потез постаје незаобилазни део стратегије просторног развоја државе.

После октобарских промена 2000те прва влада је наставила радове на Јужној обилазници.

Затим нас је надлежни министар убеђивао да ауто-пут пресеца насеља, прекида приступе пољопривредника њивама и слично. Као да је пут нешто ново у историји. Истовремено се пројектује Ауто-пут Хоргош-Пожега (Касније реализована деоница Београд-Чачак под називом „Милош Велики").

Последњих година радови се ипак настављају кроз територију града Крагујевца. Сада као тзв. „брзи пут". Деценија у транзицији је донела мало километара на путу ка Коридору 10.

Повратак FIAT-а је актуелизовао неопходност реализације Јужне обилазнице.

На почетку друге деценије 21. века Република Србија у путном саобраћају даје апсолутни приоритет Коридору 10. Некако прећутно, на другом месту је путни правац Београд-Чачак. Сада са тежњом да добије статус европског Коридора 11. Истовремено се најављује Ауто-пут Крушевац-Краљево-Ужице-Република српска. О Ауто-путу Крагујевац-Краљево се не говори.

Као половином прошлог века, Крагујевац може да остане на саобраћајном острву. Ауто-путеви могу да обиђу центар Шумадије.

У току израде новог циклуса Просторног плана Републике Србије, усвојеног 2011. године, укључен је Ауто-пут од Лапова до Крагујевца са наставком ка Мрчајевцима. Тиме се напушта долина Груже као природан наставак ауто-пута према вековним путним правцем ка долини Ибра, који везује Шумадију са Рашком и са Косовом иМетохијом. Тиме Крагујевац своди на нижи ранг своју традиционалну везу са Краљевом, Новим Пазаром, Косовском Митровицом... Истовремено, код Чачка концентрише пет ауто-путних праваца.

ГАСИФИКАЦИЈА

Током 1990. године. активно је рађено на припреми Студије и програма гасификације. Припремљен је инвестициони програм са циљем да Крагујевац буде међу челним градовима уже Србије у процесу гасификације. Исте године, изграђен је примарни крак до мерно-регулационе станице (МРС) у „Житопродукту".

Средњорочним програмом широке потрошње предвиђено је прикључивање 11.300 потрошача, у периоду од 1991. до 1995. године.

На седници градске Скупштине, 25 априла, у име стручне службе образлагао сам програм гасификације Крагујевца. Указивао, као илустра-

цију важности енергента, да је гас пробио и „гвоздену завесу” између источног и западног блока у Европи. За носиоца послова одређено је предузеће „Енергогас” из Београда. Уговор је заживео 1991. године. А онда је дошла хиперинфлација. Променила ток инвестирања.

Пример инфлаторног дејства може да буде прикључак моје куће. Уговор са „Инвестбанком” и „Енергогасом” потписан је 28. јуна 1991. Уговорено је плаћање у укупној вредности 1.500 долара, са плаћањем у 12 рата, по званичном средњем банкарском курсу. Већ наредних месеци појава црног курса је утицала да је све уплаћено до краја децембра. У шест рата. Укупно 634 солара по уличном курсу. Да је отплата обављена током уговорених 12 месеци, уплаћена сума била би далеко испод уговорене вредности. Додуше, прикључак је изведен тек у јануару 1995. године.

Показало се да у новим околностима уплате и банкарски кредити не могу да испрате програмирани ток гасификације.

Кашњење је доводило до негодовања претплатника. Председник Града Живорад Нешић Џада је у једној расправи чак казао директору „Енергогаса” да је гасификација најгори догађај у историји Крагујевца. „Одмах иза стрељања 1941 године” – мало је ублажио. Наравно да су ствари почеле да другачије изгледају кроз остварену реализацију.

Радови су почели 25. октобра 1991. године прикључивањем неколико кућа у Месној заједници Вашариште. Различитим темпом одвијали су се наредних година. Као подвиге треба означити прикључивање индустрије „Филип Кљајић” (1995) и посебно реализацију челичног прстена (1996). Из почетних година сарадње мора да се помене улога Милана Зоговића директора „Енергогаса”, Србе Вранића, техничког директора и Воје Вуцелића, дугогодишњег експерта за пслове гасификације.

Свакако, несумњиво да је програм широке потрошње гаса створио нову енергетску слику Крагујевца. Започет у годинама хиперинфлације одржао се упркос застојима.

Код нас у Дирекцији, посао гасификације су развијали дипломирани машински инжењери Жарко Микић и Живорад Арнаутовић. Њих двојица су 7. јануара 1990 године дошли код мене (Божић је још био радни дан). Доносе битне информације о гасификацији Крагујевца. Градиће се крак Б. Тиме се отвара могућност изградње мреже за широку потрошњу. Прва процена је да ће у пет година бити прикључено 10.000 потрошача. Инвестиција вредна 15 милиона долара. Може ли Основни фонд водопривреде да носи тај посао? Понет успешно реализованим програмом СОП-а, одмах подржим њихов предлог.

Међутим, уговор је потписан тек у октобру.

Претходно су разматране варијанте са „Југопетролом” и „Југобанком”. Ми из Дирекције смо се залагали да нама буде поверена улога носиоца гасификације Крагујевца. Са таквим градским ставом одлазимо у Београд

на састанак са дистрибутерм гаса. Срба Васовић, Бане Луговирски и Верко Трифуновић. Три матуранта Крагујевачке гимназије из 1959. године. „Енергогас" је у недашњим просторијама „Београдинжињеринга". У бившој канцеларији Јове Обрадовића, седи Зоговић. Милан је из познате комунистичке породице. Најлепши ђак гимназије у Пећи. У кацеларији има чак четири фотографије Слободана Милошевића. Вели нам: „Црногорци су со српства". А, онда – велико изненађење. Наш градоначелник Срба Васовић у првој реченици саопштава да ће широку потрошњу у гасификацији Крагујевца носити „Енергогас". Састанак се брзо завршава. Зоговић води на ручак. Брод на Сави... Пожелео сам да Србу гурнем у реку. Рекао сам му свашта. Међутим, турбулентна мегаинфлација, која је наступила у наредним годинама показала је да крагујевачки извори финансирања не би никако издржали финансијске ударе на овај програм.

За носиоца је одређен „Енергогас". Републичко предузеће је то амортизовало и, уз сарадњу са ДУИК-ом, поред свих застоја довело Крагујевац међу најгасификованије градове у Србији. Никад нисам питао зашто смо ишли у Београд са другачијим ставом од припремљеног. Са ким се председник општине консултовао у путу до Београда? Имао је пејџер.

ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИЈСКЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

ПТТ САОБРАЋАЈ – ТЕЛЕКОМУНИКАЦИЈЕ – ЕЛЕКТРОНСКА КОМУНИКАЦИОНА МРЕЖА

На уласку у време криза у свету се догодила информатичка револуција. Заживела је светска веб мрежа. Интернет је повезао свет. Постао основ глобализације. И урбанизација је добила нову димензију. Виртуелну.

Савремено друштво знања, у ужем смислу је друштво Информационо-комуникацијске технологије (ИКТ). Развијеност се изражава бројем телефона и рачунара на 100 становика неке државе. Информационо-комуникацијске технологије су најпрофитабилнија привредна грана у савременом свету. Просечно носе девет одсто бруто друштвеног производа на огромном светском тржишту. Имају висок фактор мултипликације и годишњу стопу раста.

Систем ИКТ је Србији под санкцијама био отежан. Ипак се пробијао. На крају времена криза може да се сагледа да је остварен највећи део циљева постављених просторним планом републике из 1996. године. Можда изузетно у односу на остале пројекције ППРС-а. „Телеком" је 1997 године издвојен из ЈП ПТТ, што је кључна организациона промена. Довела је до концентрације на електронске комуникационе мреже и изградњу одговарајуће инфраструктуре.

У СЦГ је одсуство веза са светом једну деценију оставило дубок траг на савременост уређаја. Прве комерцијалне везе остварене су 1994/95го-

дине. До 1999. године пропусни опсег био је свега 2 Мбита/сек. У првим годинама 21. века везе са иностранством нарасле су на 5x155 Мбита/сек али са малом искоришћеношћу због недовољних приступних мрежа, обима пословања и ниског стандарда становника).

У Србији су ратна рушења уништила радиодифузни систем предајника и релеја. На подручју Крагујевца: релеј на Црном врху, релеј РТК у Институту... У „Застави" је порушен модеран објекат електронског рачунарског центра (ЕРЦ).

Међутим, у целини сектор ИКТ је напредовао.

Центар Шумадије је имао надрегионални значај у развоју мреже. Државни коаксијални кабл пролазио је кроз Крагујевац у доба СФРЈ. Ту је и седиште транзитне аутоматске централе која покрива два региона централне Србије. Приликом изградње примарне државне линије оптичког кабла ово чвориште је спојено истовремено са постављањем дуж великоморавске долине! Слично се догодило само са изградњом железнице у 19. веку.

Нова зграда поште саграђена је деведесетих. Репрезентативан објекат у центру града. Скупа републичка инвестиција. Истовремено, висок технолошки скок комуникација.

У области електронских комуникација Крагујевац у посматраном периоду пролази кроз убрзање развоја и велике позитивне промене. Свакако, изразите у односу на остале елементе крагујевачке урбане структуре. То могу да илуструју:

Промена појмовника у урбанистичким плановима.

Подизање циљева из плана у план.

Промена технологија – од масовне обрада података до интернета.

Промена кабловске инфраструктуре. Бакар. Коаксијални. Оптички.

Број интернет корисника и друго.

У кризним околностима, док је пропадала индустрија, сектор информатике је успевао да прати промене. Спорије од потреба, али напредујући. Индустријска фаза развоја Србије и Крагујевца још није завршена. Међутим, крагујевачка информатичка компонента води ка уклапању у настајућу информатичку цивилизацију.

Фиксна телфонија.

Доношењем ГУП-а „КРАГУЈЕВАЦ 2005" планирани циљ је био 39,27 прикључака на 100 становника Крагујевца. Планиран је технолошки напредак: дигитална техника, оптички каблови за интегрисану службу дигиталне мреже интегрисаних услуга (ИСДН), кабловску ТВ, ЈУПАК и друго. Нова услуга био је телефакс.

У припреми новог циклуса, 2003. године је констатовано: постоји 52.135 прикључака 32,15 на 100 становника, незадовољавајућа мрежа, два оператера мобилне телефоније – „Мобтел" и „Телеком", неплански ка-

бловски дистрибуциони систем (КДС). За наредни период постављени су: 50 прикљ учака на 100 становника, уређаји са вишеструким коришћењем каблова, оптички каблови окосница развоја телекомуникација – два оптичка прстена, нове интернет услуге, пренос података, потпуна покривеност града мрежама мобилне телефоније. Крагујевац треба да има ранг националног и регионалног центра.

Мобилна телефонија се у Крагујевцу појавила почетком деведесетих. Прво су високи републички функционери добили пејџере. Мобилни телефони су се појавили нешто касније. Причало се да је ту нову технологију донела компанија БК. „Мобтел" је издвојен из Поште 1997. године. У ППРС- у је планирано да се омогући приступ мобилним телефоном сваком становнику Србије. Крајем века користила их је већина пословних људи. Већ приликом смене 1998. године. поред службеног пиштоља, предао сам и мобилни телефон. Али, одмах сам купио сопствени. Финске марке „нокиа". Мобилна телефонија се развијала преко зидова санкција. У првих пет година 21. века мобилни телефон је већ постао свеприсутан. Свакако, даје печат променама градова у посматраном времену. Можда је најтипичнија урбана технологија из времена криза.

Кабловска мрежа Крагујевца је најављена у првим годинама времена криза. Оптички каблови су стигли већ 1991. Упоредо са развојем мреже гасификације широке потрошње, постављани су коаксијални каблови намењени управљању тим системом. У кризним годинама нису ни стављени у функцију. Стручни људи „Енергогаса" најављивали су могућност постављања оптичких каблова који би служили и другим системима.

Кабловски дистрибутивни систем (КДС) настао је у Крагујевцу 2002. године. Брзо је обухватио више од 3.000 корисника. Пре законских решења за ову врсту делатности. Развијан је преко постојеће стубне и подземне телефонске мреже по толерантним урбанистичким условима. Убрзо је КДС постао део инернационалних компанија. У време припреме ГП-а „Крагујевац 2015", у граду су пословале две дистрибутивне компаније „Телеком" и „Теленор".

Интернет услуге су почеле да се користе у другој половини времена криза. Почеле да мењају структуру информативно-комуникацијских технологија (ИКТ). Убрзано су расле после посматраног периода.

ОСТАЛИ ИНФРАСТРУКТУРНИ ПРОГРАМИ

– Угљешнички колектор (друга фаза, 4,2 километра, 1994)

– КОМАСАЦИЈА (1996),
– ДЕПОНИЈА (пут 1990) ; програм АЛБА (1998),
– „ДРЕЗГА".

6.1

6.2

6.3

6.4

6.5

ПТТ СРБИЈА

6.6

6.1 Петља и мост код Царине После успешне реализације „Мини-обилазнице", приступљено је програму „Јужна обилазница". Грандиозном саобраћајном пројекту. Студијску и пројектну документацију радио је Институт за путеве Србије. Траса дуга око девет километара, са највећим градским тунелом у држави, требало је да прихвати транзит. И да промени саобраћајну слику града. Већ прва етапа реализације имала је надрегионалне димензије. Изграђена је сложена раскрсница, конструкција је премостила пругу и два речна тока. Урађени су и земљани радови до уласка у будући тунел (отворено 1995).

6.2 Надвожњак на Јужној обилазници (отворен 13. октобра 1995) је озбиљан грађевински подухват путне привреде Србије у кризним деведесетим годинама. По димензијама, по конструкцији и по висини инвестиције. Једним скоком премошћене су реке Лепеница и Бресница, два железничка колосека и неколико улица. Пројектовао је Институт за путеве. Инвестирао је град, уз максимално учешће Републике. Јужна обилазница Краљевца прешла је на градску територију десне обале Лепенице.Стигла пред пројектовани тунел испод Метиног брда. Изгледало је да незадрживо напредује.

6.3 Сушичка петља је денивелисана раскрсница Мини-обилазнице и пројектоване магистралне улице дуж Сушичког потока. Отворила транзитни саобраћај између тополског и краљевачког смера. Променила саобраћајну слику северног дела Краљевца. Остала незавршена неизвођењем крака према Клиничком центру и Универзиту.

6.4 Доње двомостовље је значајан резултат градње у врло тешком инвестиционом периода 1997/98. године. Подигнут је мост на историјској раскрсници, код Камене ћуприје. Уз мост из двадесетих година остварено је дуго планирано саобраћајно решење важне тачке на Лепеничком коридору. При избору идејног пројекта покушано је ликовно асоцирање са вредним постојећим мостом.

6.5 ГЛАВНА ПОШТА је најзначајнија грађевина остварена после дугог застоја грађења у градском центру. Реализација „Продора" је заустављена „стабилизацијом", током осамдесетих година. Пројектовање Главне поште било је знак оптимизма почетком 1990-тих. Изгледало је да ће се план „Продор" настављати. Локација број 10 понуђена је ПТТ-у. Технолошки везана уз постојеће поштанско чвориште. На културном месту „код Крста", а на спој Главне улице са новим градским центром. Понуда која се не одбија. Инвеститор је обезбедио адекватан пројекат. Остварење програма од око 20 милиона ДЕМ донело је Краљевцу и ПТТ-у врло вредан градитељски резултат.

6.6 Градска ТВ, РТК је смештена у ТЦ „Раднички". Важна информативна институција добила је простор само за део својих функција док је део остао у згради НРИО „Светлост". У Краљевцу су тих година радиле још три телевизијске куће.

УРБАНА ОПРЕМА

Позната је дефиниција нашег филозофа Божидара Кнежевића да у кризама прво страдају најфиније функције. У грађењу Крагујевца то је потврђено драстичним смањивањем грађења неопходних капацитета образовања, здравства, комуникација, културе.

Тиме су у великој мери смањени утицаји центра Шумадије на шире просторе у држави и на место Крагујевца у мрежи насеља Србије. Свакако, смањују се прекогранични и међународни контакти.

Повратни утицаји на грађење Крагујевца су немерљиви.

ОБРАЗОВАЊЕ

Мрежа универзитетских центара Југославије развијана је а јасним регионалним размештајем. У свакој републици, статус регионалног центра град је потврђивао развојем универзитета. У Словенији – Љубљана и Марибор. У Хрватској поред Загреба, Сплит, Ријека и Осијек. У БиХ – Сарајево, Мостар, Бањалука и Тузла. У Црној Гори – Подгорица. У Македонији Скопље и Битољ. У Србији – Београд, Нови Сад, Приштина, Ниш и Крагујевац.

У претходним деценијама Крагујевац је достигао ниво универзитетског центра. Педесетих су отворене више школе. Шездесетих, одељења београдских факултета. Средином седамдесетих формиран је универзитет. Тиме је Крагујевац означен као образовни центар надрегионалног ранга у великој Југославији.

Пред оснивање универзитета урађен је програм просторног развоја те функције. Пошло се од интернационалних искустава. У развијеним земљама се сматрало да је обезеђивање простора велики развојни проблем високог школства у ери економије знања. Кампус је примењиван као најчешћи модел нових универзитета. Крагујевац је имао изузетно повољну

прилику да формира кампус на теренима члана универзитета, Института за стрна жита. Изградњом првог корпуса (за Правни и економски факултет) почела је реализација. Већ у осамдесетим годинама стаје. У деведесетим годинама ту се подиже само зграда Ректората. На елитној локацији Института касније добијају простор необразовне функције. Рушењу концепта кампуса доприносе нови републички прописи о високом школству дозвољавајући непланску децентрализацију, кроз низ малих факултета. Крајњи резултат у Крагујевцу је, практично, напуштање универзитетског градитељског полета. Уместо кампуса, оствариван је дисперзни модел. У времену кризе није донео озбиљне резултате.

Саграђено је само неколико објеката високог образовања:

– Зграда Студентског културног центра (од 1992),
– Ректорат Универзитета (1994),
– Ботаничка башта (1994),
– Студентски дом „Слобода"(1996),
– *Сиомен-обележје Лицеуму*

Употпуњавана је и мрежа објеката средњег образовања. У кризним околностима изграђена је зграда Друге крагујевачке гимназије (од1995). Донела је изузетно повећање гимназијског капацитета. Наставила крагујевачке традиције из 19. века, када је прва крагујевачка гимназија забележена као најлепша зграда образовања у Србији. Друга крагујевачка гимназија је вредан архитектонски резултат остварен је уз локацију кампуса. Потврдио северни правац ширења центра Крагујевца. Пројектант је др Верољуб Атанасијевић.

Седамдесетих година у Крагујевцу је био решен и вапијући недостатак простора у мрежи основних школа. У годинама кризе тај градитељски замах је прекинут.

Застој раста становништва довео је до застоја у грађењу основних школа. Забележено је подизање основних школа у Шумарицама и у Десимировцу (2001).

Претходно достигнуте карактеристике грађења Крагујевца довеле су до потребе образовања уз рад кадрова који раде на планирању и грађењу града и регије. У граду се појављују носиоци академских звања који носе градитељске послове.

Звање специјалиста стичу архитекти Љиљана Стаменковић и Слободан Мишић.

Магистратуру стичу архитект Радослав Прокић, инжењер машинства Слободан Дебљовић, дипломирани економисти Љубодраг Вељовић и Душан Минић, грађевински инжењер М. Поповић.

Докторат одбрањују архитект Верољуб Атанасијевић за рад из области

пројектовања здравствених објеката и архитект Верољуб Трифуновић за рад из области урбанизма.

ДУИК је имала стимулативан систем за подршку свих видова перманентног усавршавања својих радника.

ЗДРАВСТВО

Здравствени систем у Србији планиран је и грађен са три нивоа институција. Највиши- терцијарни, лоциран је у четири клиничка центра, Београду, Новом Саду, Нишу и Крагујевцу.

Клиничко-болнички центар Крагујевца достигао је висок ниво изградњом у времену самоуправљања. Већ је „стабилизација" зауставила потребан даљи развој. У „времену кризе" извршен је покушај да се пропуштено надокнади. Саграђен је капитални објекат – Интерна клиника(1992) и започет Технички блок КБЦ-а (1996).

Оба објекта су део пројекта грађења болничког комплекса, који је од 1965. године развијао архитект Верољуб Атанасијевић. Суштина урбанистичког концепта била је очување расположивог земљишта на обе обале Сушичког потока. Више од 12 хектара намењених здравству. Каснијим генералним плановима града сачуван је тај јединствен комплекс, кроз који денивелисано пролази градска магистрала, као приступ болници из града и регије. После 2000. године радило се на међународном пројекту реконструкције четири клиничка центра у Србији. КЦ Крагујевац је програмиран са смањењем броја лежаја на 800 уместо постојећих 1.200 и градњом у две фазе, до достизања 80.000 квадратних метара. Круг КЦ-а је сведен на само 5,2 хектара. Приступ из стамбене уличице... Рађени су идејни пројекти прве фазе. Средином друге деценије рађено је програмско решење за изградњу градске болнице на левој обали Сушичког потока. У дугом временском периоду није дошла на ред даља изградња Клиничког центра Крагујевац. То наноси велику штету регионалној улози града.

Такође, реконструисана је зграда Службе хитне помоћи.

Дом здравља Палилула (1996-2002) допринос је развоју секундарне заштите, а реконструкција здравствене станице у Улици браће Хаџића је део примарне мреже.

У области социјалне заштите бележи се изградња павиљона Дома „Младост".

СПОРТ

Наравно да време кризе није пружало много могућности за грађење спортских објеката. Бележимо неколико карактеристичних.

Најстарији клуб у Србији, крагујевачка „Шумадија", основан је 1903. године. У међуратном периоду настао је већи број клубова међу којима је „Раднички" био најистакнутији. После Другог светског рата СД „Раднички" је добио приоритет у спортској политици Крагујевца. Касније и просторије у кући „под орасом", у центру града. Током припрема да се на тој локацији сагради тржни центар, Спортско друштво је пресељено у двориште негдашње Бркићеве школе, где је већ био Шах клуб. Зграда СД „Раднички" подигнута је 1992. године, у дворишту задужбине. После петооктобарских промена, „Раднички" је остао централно спортско друштво града, али окупљања у његовом дому су отањила...

Хиподром на Становљанском пољу саграђен је тридесетих година. Припада урбанистичко-архитектонском склопу Старе колоније. Пролазио је кроз тешке фазе запуштања, али није угашен. Почев од 1993. године јављају се активности на делимичној реконструкцији и на интензивнијем коришћењу.

ФК „Шумадија 1903" је после 1945. године изгубила статус. И матично игралиште изнад Великог парка. Касније је обновљена, па пресељена на игралиште „Бубањ", крај Сушичког потока. Почетком 21. века неусловно игралиште је преоријентисано и изграђен је део нове трибине. Тих година се обележавала стогодишњица међународне фудбалске федерације. „Шумадија" спада у елиту светских клубова стогодишњака. Да се обележиј убилеј урађен је изванредан пројекат стадиона на Бубњу. Награђен на Салону УСС. Нереализован.

ИНФОРМИСАЊЕ – КОМУНИКАЦИЈЕ – АЈ-ТИ

Време кризе грађења Крагујевца почело је, нажалост, баш истовремено са светским уласком у информатичку еру. Настанак глобалне интернет мреже омогућио је 1989. године почетак експлозивног развоја информационих технологија у свету. Међутим, кризне околности су веома успориле овај процес на простору бивше Југославије.

У Крагујевцу су развијани неки облици информисања. Добијале су новоосноване организације радни простор и опрему. Али нису довољно ослоњане на актуелне информационе технологије.

Радио-телевизија Крагујевац почела је да ради 1996. године у оквиру издавачке куће НРИО„Светлост". Просторије у тржном центру „Раднички" обезбедила је тек 1996. Настале су и друге ТВ станице („Канал 9", „Дечја" ТВ. ТВ „ин"...). Радио „34" је био прва приватна радио-станица у Србији.

„Светлост” су биле најстарије крагујевачке новине. Касније су се појављивале „Наша Светлост”, „Крагујевачке новине”, „Лид” и друге. Област грађења Крагујевца пратио је специјализовани лист „Комуналац” (1992).

Главна пошта је веома значајан пројекат у Крагујевцу. Реализована је у годинама кризе (припрема је од 1994). Купола је подигнута 1996. године, по идеји архитекта С. Мишића, као симбол изузетности у Србији и централне позиције у граду.

КДС кабловска мрежа настала је у Крагујевцу 2002 године. Међу првима те врсте у Србији касније се интегрисала у шире међународне системе.

Аутоматска обрада података (АОП) дошла је у Крагујевац најпре у индустрију „Застава”. Потом преко Машинског факултета улази у друге центре. АОП Дирекције за урбанизам и зградњу покренут је још средином осамдесетих, да би деведесетих прерастао у начин рада целе куће. Нови систем отворен је 1997. године. Посебна пажња је посвећивана програму Урбо ГИС развијаном од 1995, са аутономном канцеларијом од 2002. Време кризе онемогућило је да Урбо ГИС обухвати сву област планирања и грађења Крагујевца.

Штампају се и књиге о грађењу Крагујевца:

– „Записи о ‘Застави’” (Слободан Јанковић, 1993),

– „Архитектура о Крагујевцу” (Верољуб Трифуновић,1996),

– „Крагујевац некад и сад” (Милован Ракоњац,1998).

Теме покренуте у њима настављају се у наредним годинама. Тако је развој „Заставе” третиран после 2000те у књигама Момира Зечевића, Грујовића, Росића и капиталном делу др.Радољуба Мицића са групом сарадника „ЗАСТАВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА”.

„АРХИТЕКТУРА О КРАГУЈЕВЦУ” доживела три издања. Тема крагујевачког планирања и изградње настављена је у књизи „УРБАНИЗАМ КРАГУЈЕВЦА” (2004), а потом кроз пет књига истог аутора у едицији „ГРАЂЕЊЕ КРАГУЈЕВЦА” (2008-2020).

7.1

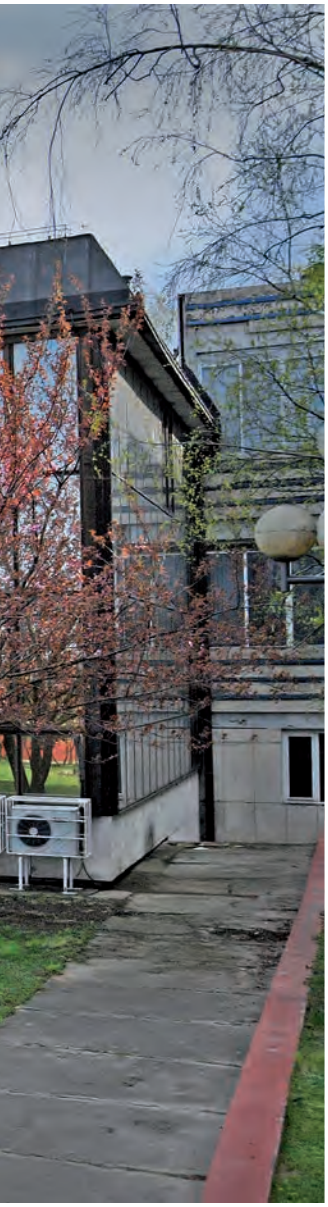

7.2

7.3

7.4

7.5

7.5

7.6

7.6

7.7

7.7

7.8

7.9

7.10

7.11

7.1 Зграда Ректората (1991-94). Универзитет у Крагујевцу није се просторно развијао темпом предвиђаним у време оснивања. На локацији планираног кампуса сграђени су, око 1980. године, Правни и Економски факултет. После целе деценије, одлучено је да се између њих сгради Ректорат. Пројектант је др Верољуб Атанасијевић. Настала је зграда која јасно раздваја два суседна факултета, али их својом мирном архитектуром не угрожава. Нажалост, Ректорат је последња универзитетска грађевина у Крагујевцу подигнута у 20. веку.

7.2 Анекс Студентског дома. Смештај студената у два објекта на Вашаришту допуњен је анексом према улици Војводе Путника. Мали објекат пригодне постмодерне архитектуре пројектовао је архитект Бранислав Мијовић.

7.3 Студентски културни центар. Уз зграду Природно-математичког факултета подигнут је објекат за СКЦ. Није архитектонски наставак стила легендарне Учитељске школе.

7.4 Студентски дом „Слобода". Зграда сграђена шездесетих година у соцреалистичком стилу реконструисана је после три деценије. Намењена студентском стандарду. Надграђена и потпуно преобликована. Пројектант је др Верољуб Атанасијевић. Доминирају тада савремени материјали. Изражена је конзола кровног венца. Студентски дом постаје уочљив елеменат Ђачког трга испред Велике Гимназије.

7.5 Друга крагујевачка гимназија (1995-2000) добила је сопствену зграду читаво столеће после Велике гимназије. Сграђена је преко пута нових факултетских корпуса, на левој обали Сушичког потока. Пројектант је др Верољуб Атанасијевић. Постмодернистичким поступком потрудио се да спој традицију најлепше школске зграде са краја 19. века са актуелним модерним стилом.

7.6 Доградња ОШ „Ђура Јакшић" била је програмирана у временима раста броја оснивача. Зграда „Краља Петра школе" сграђена је пре Другог светског рата. Успело пуристичко дело архитекта Радосава Милосављевића било је доминантно на десној обали Лепенице. „Бела школа" је била топоним. Деведесетих година је дограђена према новим потребама и у новом стилу. Пројектант је архитект Љубодраг Гајевић .

7.7 Богословија „Свети Јован Златоусти" (1997-2002) Почетак изградње верског комплекса на Аеродрому базиран је на програму смештаја ратне сирочади из Републике Српске. Потом је додат део програма за потребе Епархије. Најзад, док је изградња већ одмицала, одлучено је да буде Богословија. Пројектант је архитектВерољуб Трифуновић. Метаболистички приступ је издржао мењања програма садржаја по спратности и по наменама. Ликовни идентитет Богословије наглашен је куполом изнад крова и мозаиком на фасади.

7.8 Интерна клиника КБЦ (отворена 1992). Грађење Клиничко–болничког центра Крагујевац, седамдесетих година било је надрегионалног значаја. Потом је дошло до деценијског застоја . Тек почетком деведесетих подигнут је следећи капиталан здравствени садржај, Интерна клиника по пројекту др Верољуба Атанасијевића. На високом нивоу југословенске здравствене архитектуре.

7.9 Технички блок КБЦ-а започет је 1995. године са наменом да у њему буду технолошке функције медицинског центра. На бази пројекта др Верољуба Атанасијевића. У годинама кризе изградња се одужила. Са друге стране, није долазило до развоја хоспиталних капацитета. Тако су у просторе Техничког блока смештане различите медицинске службе. Импровизовано стање продужило се деценијама. Слично се догађало и у другим клиничким центрима Србије.

7.10 Дом здравља Палилула грађен је дуго, надграђивањем постојеће здравствене станице. Уркос преизграђености тесне локације, програмске потребе здравства су задовољене за део насеља Палилула. Пројектант је др Верољуб Атанасијевић.

СПОМЕНИЦИ

Праћење грађења Крагујевца у овој књизи изражава се и кроз приказивање споменичких обележја. Пре свега, као синтезе јавне скулптуре и карактеристичних урбанистичких целина. У годинама кризе нова споменичка обележја резултат су доминације одређених идеја. Напор да се трајно упишу у урбану меморију оствариван је на културним местима у граду.

Локације за подизање скулптурских дела биле су Спомен-парк, Трг испред Суда, Милошев венац, Мала вага, Доње двомостовље, Стара колонија...

Други правац било је уређивање пешачких површина као места за обележавање. Део Главне улице. Мала Вага. Улица Бранка Радичевића. Улица Лоле Рибара, сада Цара Николаја.

Трећа група су храмови.

Спомен-парк „Крагујевачки октобар" опстао је и у временима кризе. Уређиван је као меморијални комплекс великог значаја. У временима кризе у њему је подигнуто неколико нових споменика:

– Споменик стрељаним Србима и Јеврејима (Милорад Зорбић, 1991) подигнут је на хумци прве групе стрељаних октобра 1941. Изведених из Централне радионице. У статусу је Спомен-парка а и у новом вишеспратном насељу, којем успелим скулпторским решењем оплемењује језгро.

– Споменик „Против зла" на хумци број 12 (1991) је дело мексичког вајара урђено у Аранђеловцу на смотри „Мермер и звуци". Ликовна обрада зла је најстравичнија порука међу свим споменицима у Крагујевцу.

– Поклон града пријатеља Питештија (Антон Стојку, 1994) сложен је од префабрикованих бетонских елемената у скромну композицију, уз три хумке крај Сушичког потока.

– Споменик Другој шумадијској дивизији (браћа Радовић,1998) подигнут је поводом јубилеја стогодишњице пробоја Солунског фронта. Лоциран је на некадашњем улазу у Војничко гробље, које је клица настанка великог парка у Шумарицама.

Изван Шумарица су на разним локацијама настали:

– споменик Војводи Путнику (Кока Јанковић, 1992) на истоименом тргу у центру града,

– обележје годишњици Лицеума (архитект Р. Прокић, 1996), на делу Милошевог венца,

– споменик Раки Љутовцу (1996), на Метином брду,

– мали споменик краљу Александру(З. Илић, 1999), у Старој колоноји,

– споменик Јовану Ристићу(З. Илић, 2004), на скверу уз Лепеницу.

Број скулптуралних спомен-обележја је мањи у доба кризе него у претходним периодима грађења Крагујевца. Међутим, већи је од објективних материјалних могућности у околностима одређених окружењем.

Два споменика из ове групе се издвајају.

Споменик Војводи Путнику истиче лик команданта који носи бриге у тешким временима. Већина споменика војсковође приказује у победничким позама. Често, на коњу. Крагујевачки велики генерал ходом полази у повлачење преко Албаније.

Споменик Јовану Ристићу постављен је залагањем др Драгутина Радосављевића. Потврдио је вредност локације на којој је настао Крагујевац. Обликован је крагујевачки изданак као крупан државник српске унутрашње и спољнополитичке сцене. Са јасном припадношћу европском миљеу.

Амбијенталном уређивању града одређен естетски допринос дале су пешачке зоне урађене управо у годинама кризе. Изграђена је прво зона у улици Маршала Тита (1990). У њу је враћен Крст, вековно обележје централне тачке Крагујевца. У другој половини деведесетих уређени су пешачка зона у улици Лоле Рибара, сада Цара Николаја и део трга на Малој ваги. Неуспео је покушај грађења шеталишта у профилу Лепенице.

Део улице Бранка Радичевића претворен је у пешачку зону (2004).

Храмови су поново почели да се граде у Крагујевцу после подизања цркве на бозманском гробљу, 1985. године. У годинама кризе настављен је тај ток по иницијативама епископа шумадијског.

Резултати су:

Цркве Свети Сава (на Аеродрому, од 1990), Свети Димитрије (1996), Лазарица (Белошевац, 1998), Света Тројица (Корићани) и друге. Пројектовао је архитект Р. Прокић. Подигнута је црква у Споменпарку посвећена „Крагујевачким новомученицима" (архитект Љубица Бошњак, 2002-2006).

Зграда Богословије „Свети Јован Златоусти" (архитект В. Трифуновић, 1997-2001) започета је за друге намене. Препројектовањем у складу са променама програма инвеститора, нарасла је у крупан мултифункционалан објекат.

Идејно решење за цркву Христа Спаса (архитект С. Мишић, 1997) показало је изузетну вредност локације миленијумског храма на споју тра-

диционалног и новог центра Крагујевца. Нажалост, та иницијатива није прихваћена, али површина још незаузета као да још чека овај недостајући садржај централног градског трга. Спој сквера „код Крста" и „Продора".

На почетку 21. века дошло је до промена у друштвеном и економском систему у Србији. Распадом Југославије, све државе настале из ње ушле су у процес транзиције.

Са становишта просторног уређивања може да се постави питање да ли ће повратак из социјализма у капитализам донети промене сличног обима и значаја као при смени капитализма социјалистичким друштвеним уређењем, после Другог светског рата.

За Крагујевац, посебно је важан простор Спомен-парка.

Много је сложенији проблем одрживости Спомен-парка на садашњем земљишту, него што је било инкорпорирање Народног парка, извршено 1954.године. Запуштање хумки насталих 1941. било би слично запуштању Војничког гробља педесетих година. Трећина хумки уметнички је обликована. Шта је са преосталих двадесетак? Не би смело да се догађа рушење наслеђених архитектонских објеката као што је то шездесетих било са Ловачким домом. У првој деценији 21. века реализовани су неки градитељски потези. Другачије од ранијег идеолошког става. Подигнута је црква посвећена „Крагујевачким новомученицима" (архитект Љубица Бошњак, 2002-2006). Приватизован је и проширен хотел „Шумарице". Уз споменик „Бола и пркоса" подигнуто је обележје да је ту стрељан прота Андра Божић. Промењена је поставка у Спомен-музеју. Ови појединачни знаци нису део неког целовитог новог концепта.

Нов развојни план тек треба да обухвати све створене вредности комплекса у Шумарицама.

8.1

8.2

8.3

8.4

1838
НА ОВОМ МЕСТУ
НАЛАЗИЛА СЕ ЗГРАДА
У КОЈОЈ ЈЕ ЈОВАН
ШОРЕЛ САВОЈ
АПЕУМ
КЊАЖЕВИЋА
СЕРБИЈЕ
ПРЕДШКОЛСКИМ
УЧИЋИМА

8.5

ЈОВАН РИСТИЋ
КРАГУЈЕВАЦ 1831-1899 БЕОГРАД
ДРЖАВНИК И ДИПЛОМАТА

8.6

НА ОВОМ ПРОСТОРУ
30. 9. 1915. АРТИЉЕРАЦ
СРПСКЕ ВОЈСКЕ РАДОЈЕ
РАКА ЉУТОВАЦ ОБОРИО
ЈЕ ПРВИ НЕПРИЈАТЕЉСКИ
АВИОН

8.7

8.8

8.9

8.10

8.11

8.12

8.13

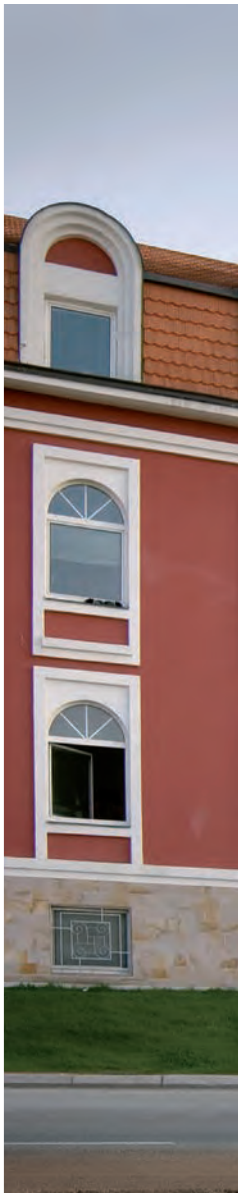

8.14

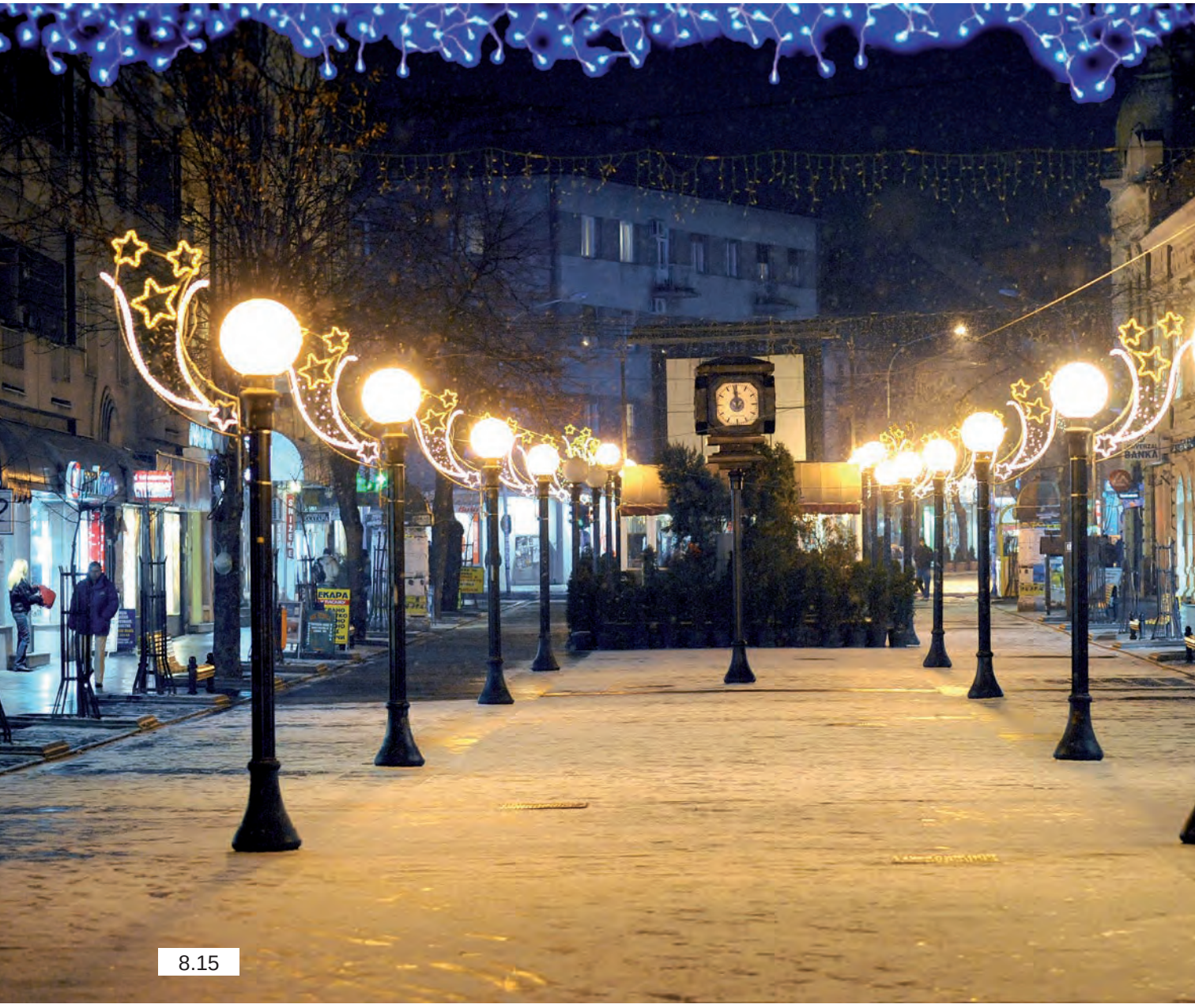

8.15

8.16

8.17

8.1 Споменик и хумка број 12 у Спомен-парку. Управа и Савет Спомен-парка трудили су се да наставе традицију обележавања хумки, односно гробница скулптурама велике уметничке вредности. У почетку кризног времена довијало се око обезбеђивања потребних финансијских средстава. За хумку број 12 указала се могућност добијања скулптуре из аранђеловачке смотре „Бели мермер". Избор је пао на дело мексичког вајара Мигуела Романа „Против зла".

8.2 Споменик града Питештија у Спомен-парку, на познатом месту „Три бреста" у долини Сушичког потока, биле су три хумке. Гробнице стрељаних у октобру 1941. године биле су касније оивичене бетонским парапетом. Регулацијом потока нашле су се заједно на десној обали. У годинама кризе повезане су у скромну меморијалну композицију. Носећи мотив је скулптура, поклон града пријатеља, Питештија из Румуније (Антон Стојку, 19949) састављен од префабрикованих бетонских елемената. Последње уметничко обележје над хумкама у Спомен-парку током 20. века. Партерно уређење је дело архитекта Слободана Мишића.

8.3 Споменик Другој шумадијској дивизији у Шумарицама постављен је на улазу у порушено Војничко гробље. Повод је била осамдесетогодишњица завршетка Великог рата. Скулптура постаје важан допринос сећању на стари, почетни садржај меморијалног комплекса. Поново уводи времена пре Другог светског рата. У савремено уређиван простор Спомен-парка „Крагујевачки октобар" отвара слојевите могућности.

8.4 Споменик Војводи Путнику је сјајно вајарско дело академика Коке Јанковића. Одражава лик великог војсковође. Нестандарно, не на коњу у време победа, већ забринутог у времену кризе. Тиме опомиње. У урбаној слици Крагујевца споменик је осовина вредног сквера испред монументалне палате Суда. Печат грађанског градитељског наслеђа сачуваног од ранијих криза. Даје овом простору прворазредан ранг међу трговима у Србији.

8.5 Спомен-обележје Лицеуму. Прва високошколска институција у Кнежевини Србији није имала посебно изграђену зграду. Током рада у Крагујевцу променила је више локација. Скромно обележје јубилеја урађено је на делу Милошевог венца, са десне стране Лепенице. Аутор је архитект Радослав Прокић.

8.6 Споменик Јовану Ристићу, историјском изданку Крагујевца, дао је нов садржај културној локацији „код Камене ћуприје". Велики државник је приказан са обележјима свог модернизацијског става у Србији 19. века. Око споменика је уређена пјацета која на савременом двомостовљу остаје као део прастарог трга, мотива настанка града на Лепеници.

8.7 Споменик на Метином брду подигнут је поводом првог обарања непријатељског авиона изнад Крагујевца, у Првом светском рату. Означен је именом артиљерца Раке Љутовца и аутентичним артиљеријским оруђем. Чека планирано парковско окружење.

8.8 Споменик „Триста каплара" на путу поред Шумарица.

8.9 Спомен крст и чесма на Малој ваги изграђени су као знак промена у Крагујевцу после 1996. године. Обележено познато место у топографији града (Генералним регулационим планом из 1935. године ту је била планирана Митрополија). Скромним могућностима, ново обележје није могло да доминира размерама раскрснице и постојећих солитера.

8.10 Храм Светог Саве. Уз велико новоподигнуто насеље на Аеродрому, седамдесетих година планиран је рејонски центар за широку северну градску зону. Део садржаја је и црквени комплекс. Храм Светог Саве је у препознатљивом маниру пројектвао архитект Раде Прокић. Својим звоником, храм се са високе позиције опасио становништву на теренима око Уљешнице.

8.11 Црква Светог Пантелејмона. Велико приградско насеље Станово је улазак у градску агломерацију потврдило подизањем храма. Црква је подигнута на периферној позицији атара. Доминира својом висином над широком територијом непландски изграђених неколико насеља. Пројектант је архитект Радмило Матић.

8.12 Црква „Светог кнеза Лазара" у Белошевцу.

8.13 Црква Светог Димитрија (1996-2003). У градитељском полету подизања храмова, Шумадијска епархија је тражила место цркви и у насељу Вашариште. Није реализована жеља да то буде код Стадиона. Одобрена је локација на „пољанчету" преосталом при регулацији Сушичког потока. Саграђена је лепа црква. Примерних димензија и облика. Донаторским прилогом.

8.14 „Богословија Свети Јован Златоусти"

8.15 Пешачка зона

8.16 Објекти у пешачкој зони

8.17 Круна. Паралелно са враћањем Крста у пешачку зону, враћен је и оригинални врх на споменику палим Шумадинцима, у Малом парку.

Прилоī:
СПОМЕНИК ВОЈВОДИ РАДОМИРУ ПУТНИКУ У КРАГУЈЕВЦУ

Цитат показује да је управо на почетку периода у Крагујевцу постојала патриотска идеја која се уклапала у још нека догађања. Исте године је враћен Крст на своје традиционално место, враћена круна на споменик Палим Шумадинцима, грађен храм Светог Саве... Носилац идеје о споменику војводи био је професор историје Душан Јовановић.

„...На основу раније иницијативе групе грађана и Председништва Општинског одбора СУБНОР-а, Председништво Општинске конференције ССРН Крагујевца донело је одлуку, 6.априла 1990. године, о формирању Одбора за подизање споменика војводи Радомиру Путнику, једном од највећих људи које је овај град имао. У Одбор су именовани: Душан Јовановић, професор, за председника, а за чланове Димитрије Николајевић, књижевник, Миломир Минић, историчар, Верољуб Трифуновић, архитект и Милош Самарџић, сликар.

...Већ на почетку се на нивоу града доноси одлука којом сквер између зграде Суда и ресторана „Москва" добија назив Трг војводе Радомира Путника. Истом одлуком је одређена и локација споменика... (Изводи из публикације, позивнице за свечано откривање Споменика 17. децембра 1992. године).

Одбор је вредно прикупљао средства и обављао припремне послове. За аутора споменика изабран је академски вајар Никола Јанковић. Прихваћен је његов концепт скулптуре. Почело изливање у бронзи.

Међутим, професор Јовановић, несрећом, губи живот. Скупштина новом одлуком допуњава састав Одбор. Као новоименовани председник ослањам се на службе Дирекције за урбанизам на свим пословима припреме и реализације споменика. Критичан тренутак је био кад је у новосадској ливници извршен увид у стање изливене скулптуре. Аутор, скромни Кока Јанковић, био је изричит. Ливење мора да се понови! У већ одмаклој инфлацији, Одбор није имао више средстава. Ипак, ливница је претопила и поново излила вредно вајарско дело. Бесплатно.

Споменик Војводи је постављен у узаврелој политичкој ситуацији у Србији. Партије су налазиле примедбе на организацију свечаног отварања. Откривање је обавио социјалиста Радоман Божовић, председник Владе Србије. Опозиционари из Српског покрета обнове су му организовано звиждали. Одбор за поди-

ВОЈВОДА
РАДОМИР ПУТНИК
КРАГУЈЕВАЦ 1847 НИШ 1917

зање Споменика није ни позван да присуствује. Накнадно смо се фотографисали сами, кад је отварање прошло. Задовољни што смо помажући скулптору претекли долазеће невоље. Неумерене политичке страсти су чиниле контрапункт забринутом Војводи. Бронзани стари војник је видео несрећу која опет прети војсци и народу. Као 1915. при његовом последњем поласку са истог места. То је могао да вајарски промисли само академик Кока Јанковић. Сигуран сам да је Војвода његово животно достигнуће.

Споменик војводи Путнику постао је неизбрисив садржај урбаног идентитета Крагујевца. Као да је сквер испред зграде Окружног начелства чекао на њега да би постао заокружена целина градитељског наслеђа. Непоновљиве вредности.

МИЛУН СИМИЋ,
Фонд за уређење градског грађевинског земљишта

Фонд је формиран са циљем да обезбеди локације у граду за област стамбене градње, комуналне инфраструктуре за привредна предузећа, комуналног одржавања као што су вода, канализација, чистоћа, гробља, зеленило, улице и тротоари, паркиралишта итд. Фонд своје активности реализује преко плана и програма, које сваке године усваја Управни одбор, уз претходну сагласност Скупштине града. Фонд има свој жиро рачун, преко кога се реализују све финансијске трансакције из области основне делатности. Фонд остварује приход од накнаде за уређење грађевинског земљишта, дакле продајом локација за градњу и накнаде за коришћење градског земљишта, тзв. градска рента. У укупном приходу Фонда, накнада за уређење земљишта учествује са око 80 одсто, а градска рента са 20 одсто.

Директора Фонда именује Скупштина града, а све стручне и административне послове обавља Дирекција за урбанизам. У периоду до 1996. године, Фонд је годишње остваривао приходе између 13 и 16 милиона немачких марака. Средства Фонда се, пре свега, користе за обезбеђивање локација за колективну и индивидуалну стамбену изградњу, локација за мала и средња предузећа, пословни простор, израду улица и тротоара, путева, воду и канализацију, чистоћу, гробља, зеленило, пијаца и јавну расвету. За неке инвестиције коришћена су средства републике, у односу 50:50 и 70:30, која су се, пре свега, односила на област путне инфраструктуре, као што су мини-обилазница, мост на Лепеници и део Јужне обилазнице и гасификацију.

а) Најважније локације за колективну градњу су: Централна радионица, Љубине ливаде, Лепа Брена, „Аутомакедонија", Лепеница, улица Саве Ковачевића, Лицика, Шумадија итд. На овим локацијама обезбеђено је и реализовано више од 1.900 станова.

б) Најважније локације за индивидуалну стамбену градњу су Денино брдо, Мајничке шуме, Тенкодром, Сунчани брег, Дивље поље, Корићани

итд. На наведеним локацијама обезбеђено је више од 1.350 плацева. Локације за индивидуалну градњу највише су реализоване преко стамбених задруга „Напредак" и „Простор".

ц) Најважније локације за мала и средња предузећа, пословни простор и објекте од ширег друштвеног значаја су Индустријска зона и Радна зона Петровац. На ове две локације реализовано је око 150 плацева. Важни објекти од ширег значаја су: Интерна клиника у КБЦ-у, Главна пошта, Тржни центар „Абрашевић", Тржни центар „Раднички", Друга крагујевачка гимназија, Банка „Интеза", Осигурање „Таково", „Југопетрол", „Дуванпромет" итд. Фонд је обезбедио простор и опрему за формирање Телевизије „Крагујевац".

д) Најважније локације за изградњу улица и њихову реконструкцију (вода, канализација, асвалтирање) су: Мини-обилазница, улице Ђуре Ђаковића, Владимира Роловића, Змај Јовина, Танкосићева, Гундулићева, Бреснички до, као и путеви Бозман-Петровац, Кошутњачки вис, кружни пут Шумарице итд. У осталим градским и приградским месним заједницама урађено је око 18 километара колектора, водоводне линије у дужини од око 60 километара, канализације близу 50 километара, реконструисано и отворено нових улица у дужини од око 70 километара.

е) Крагујевац је највише гасификован град у Србији, јужно од Саве и Дунава. Од сачињених пројеката гасификације за око 20.000 домаћинстава у периоду до 1996. године реализовано је више од 4.500 прикључака.

ф) Следеће активности које је Фонд имао су: куповина 75 ари земљишта за проширење гробља „Бозман", учешће са Предузећем за путеве за инвестицију мајдан „Вучјак", учешће са „Заставом" у инвестицији за котао 6, регулисање водотокова у заједници са предузећем „Ерозија", израда паркинга и спортских терена, обезбеђење локација за четири бензинске пумпе („Електрошумадија", Корићани, Становo и Шумарице).

г) Поред наведених активности Фонда за уређење грађевинског земљишта, друга важна област је комунално одржавање. То подразумева финансирање послова јавних предузећа која се баве комуналним одржавањем и то: „Чистоћа", „Градска гробља", „Нискоградња", „Зеленило", Дирекција за урбанизам и делимично Водовод и канализација. Поред финансирања текућих активности наведених предузећа, Фонд учествује и у обезбеђивању потребне опреме за њихиво нормално функционисање.

х) У реализацији планова и програма Фонд је имао добру сарадњу са Скупштином града и њеним органима, а посебно са Републиком. Треба посебно истаћи сарадњу са Министарством саобраћаја, Министарством грађевина, републичким јавним предузећима „Енергогас", „Пошта Србије" и Предузеће за путеве „Крагујевац". Најбоља сарадња је остварена са Републичком Дирекцијом за путеве.

На почетку овог периода, Фонд је имао огроман проблем због енормно високе инфлације. Требало је заштитити имовину града и њену суп-

станцу. Проблем је решен на тај начин што су сва плаћања вршена обрачунавањем преко курса немачке марке.

Фонд је у оваквом облику постојао до почетка 1997. године, када га је нова власт укинула, а финансијска средства пренела на буџет града. На овај начин су досадашња средства Фонда коришћена и за друге намене, пре свега за потрошњу. Последице оваквог пословања су смањење могућности за инвестирање у овој области, као и нередовно финансирање обавеза према комуналним предузећима.

Милун Симић, дипломирани економиста

Милун Симић, дипломирани економиста, радио је у Заводима „Црвена застава" скоро 20 година на местима од референта до директора Сектора дохотка и директора Центра за планирање и економски развој.

Од 1989. до 1992. године био је на функцији председника Извршног савета града Крагујевца.

Од краја 1992. до 1996. године био је директор Фонда за грађевинско земљиште.

Од 1997. до 2000. године био је директор РЈ Пошта „Крагујевац".

Био је на важним партијским и друштвеним положајима, као председник Градског већа синдиката Крагујевца, а од 1993. до 1996. године председник Градског одбора Социјалистичке партије у Крагујевцу.

ДР ДРАГУТИН РАДОСАВЉЕВИЋ

Друштвени Фонд за уређивање градског грађевинског земљишта (период од краја 2000. до новембра 2004. године)

У последњим деценијама 20. века и у првих пет година 21. века, Друштвени Фонд за уређивање градског грађевинског земљишта града Крагујевца био је главни носилац изградње и одржавања инфраструктуре на територији Града Крагујевца.

Улога Фонда је била да у потпуности финансира одржавање и изградњу градске инфраструктуре, као и израду урбанистичких планова (регулационих, детаљних и генералних) и припрему нових локација за тржиште, односно привлачење инвеститора. Тим активностима Фонд је стварао услове да се живот у граду Крагујевцу несметано одвија, функционише и развија се.

Послови одржавања постојеће инфраструктуре обављали су се по годишњим плановима преко, тада постојећих Јавно-комуналних предузећа: „Нискоградња", „Градска чистоћа", „Водовод", „Зеленило" и „Градска гробља", која су пружала услуге кроз 13 позиција, а свако из свога домена, од одржавања коловоза (крпљење ударних рупа, обележавање хоризонталне, вертикалне и светлеће сигнализације, зимске службе), јавне хигијене (прања улица, одржавања јавних клозета), водоводне и канализационе мреже, до уређења зелених површина, паркова и градских гробља. У одржавању инфраструктуре, налазила се и јавна расвета за коју је било задужено ЈП „Електрошумадија" у Крагујевцу.

Послови на изградњи нове инфраструктуре (улица и тргова, мостова, водоводне и канализационе мреже, гасоводне мреже, расвете...) обављани су, такође, по годишњим плановима, а изводила су их грађевинска предузећа квалификована за те послове, која су на основу најбоље понуде добијала посао.

Израда урбанистичких планова (РП, ДУП-а и ГУП-а) били су поверени Јавном предузећу Дирекција за урбанизам и изградњу Крагујевац,

која је и иначе са својом стручном службом давала целокупну логистику Друштвеном Фонду за уређивање градског грађевинског земљишта.

Послови имовинске, планске и инфраструктурне припреме нових локација за тржиште, односно привлачење инвеститора, захтевали су велику логистику, коју је Фонду пружала Дирекција за урбанизам и изградњу, као и огромна материјална средства.

Све поменуте послове Друштвени Фонд за уређивање градског грађевинског земљишта града Крагујевца је финансирао из сопствених новчаних средстава које је остваривао приливом од накнаде за уређивање градског грађевинског земљишта, коју су плаћали инвеститори по квадратном метру стамбеног или пословног објекта који су на основу урбанистичког пројекта планирали да граде, дограђују или надограђују и накнаде за коришћење градског грађевинског земљишта коју су плаћали корисници градског грађевинског земљишта на територији Града Крагујевца који су на истом имали објекат (стамбени или пословни) па су земљиште око објекта и на коме је објекат, као неодвојиви део, користили. Али, најзначајнији део прихода Фонд је остваривао продајом, односно уступањем, припремљених локација, по тадашњем Закону, на 99 година, које су оглашаване у дневним листовима и уступане најбољим понуђачима за изградњу стамбених или пословних објеката.

Дакле, кратко речено, Друштвени Фонд за уређивање градског грађевинског земљишта града Крагујевца је био спиритус мовенс (spiritus movens) града Крагујевца.

Узимајући у обзир значај, улогу и величину коју је имао Друштвени Фонд за уређивање градског грађевинског земљишта града Крагујевца, мени лично је представљало велику част када ми је Скупштина града Крагујевца указала поверење и поставила ме, решењем од 15. децембра 2000. године, за вршиоца дужности директора Друштвеног Фонда за уређивање градског грађевинског земљишта града Крагујевца.

На месту директора Друштвеног Фонда за уређивање градског грађевинског земљишта града Крагујевца остао сам до 9 новембра 2004. године. За те, безмало, четири године беспрекорно је одржавана инфрастурктура града Крагујевца. Што се тиче изградње урађено је, са планском документацијом, дакле са пројектом и грађевинском дозволом, 66 улица са комплетном подземном и надземном инфраструктуром, десетине километара нове водоводне, канализационе и гасоводне мреже, изграђено је пет мостова, један споменик са тргом, градска јавна расвета је увећана за више од 25 одсто, решени су многи дугогодишњи имовинско-правни проблеми, набављене су машине за глодање асфалта, машина за израду асфалта од рециклираног асфалта у зимским условима и једна цистерна. Та комунална опрема подигла је ниво комуналног одржавања града. Финансирани су многи урбанистички планови, а као најзначајнији је сигурно ГУП Крагујевац 2015. године.

У овом периоду, посебно треба истаћи долазак великих инвеститора, попут „Меркатора", „Метроа" и нагли пораст колективне стамбене изградње. Те инвестиције у великој мери су помогле да се тренутно финансијски испрате сви послови које је Фонд предузимао, али ту се њихов значај не завршава. Објекти који су изграђени, трајно ће пунити буџет града Крагујевца са уплатама пореза на имовину и пореза на зараде запослених у тим пословним објектима и тако у будућности помагати изградњу и обнову градске инфраструктуре.

Ипак, на овим страницама требало би поменути неколико значајних послова који су у поменутом периоду урађени, колико да се на њих подсетимо, а као пример добре организације и планирања посла, који ће, надам се, будућим градским градитељима послужи као добра пракса.

ИЗГРАДЊА ЛЕПЕНИЧКОГ БУЛЕВАРА

Изградња Лепеничког булевара планирана је више пута током последњих година 20. века. Разлог за одлагање изградње овог капиталног објекта увек је био недостатак новца, санкције или ратови, којима су биле обележене готово све године у последњој деценији 20. века. До остварења овог циља, дошло се готово изненада и то на једном састанку који је одржан 5. маја 2001. године, у просторијама Фонда, на којем смо са директором Републичке дирекције за путеве, Тихомиром Тимотијевићем, договарали о наставку изградњу Јужне обилазнице.

Друштвени Фонд за уређивање градског грађевинског земљишта града Крагујевца је од раније имао добру сарадњу са Републичком дирекцијом за путеве. Један од већих уговорених послова био је изградња Јужне обилазнице, објекат од огромног значаја град Крагујевац и централни део Србије. Планом је било предвиђено да Јужна обилазница обиђе град са јужне стране, од улаза у град Крагујевац, из правца Коридора 10, до места Корићани и Драгобраћа, где би се уливала у М.21 која води ка Краљеву и Чачку. Уговор за изградњу Јужне обилазнице потписан је 1992. године, а учешће у финансирању је одређено у односу 30 посто град Крагујевац према 70 посто Република Србија. Изградња је и започета 1992. године и за релативно кратко време изграђен је надвожњак, у дужини од 550 метара, који иде великим делом изнад индустријске зоне, улица Ђуре Ђаковића данас Драгослава Срејовића, Филипа Кљајића данас Јована Ристића, пруге и завршавао у правцу Пиваре и Белошевца. Такав грандиозни, до тада невиђени објекат, изазивао је пажњу и радозналост свих пролазника који би се нашли у његовој близини. Нажалост, радови су прекинути крајем 1996. године, из политичких разлога. Наиме, у граду Крагујевцу је те године на локалним изборима власт освојила опозиција која није одговарала власти у Републици. Из тог разлога, објекат је конзервиран и до

2000. године он је био тема о којој се није говорило. Те 2000. године долази до промене власти и у Републици, чиме су се „створили" услови да се изградња Јужне обилазнице настави.

Са новим руководством Републичке дирекције за путеве, ја као директор Фонда и неколико инжењера из Дирекције за урбанизам и изградњу остварили смо контакт почетком 2001. године. Имао сам велику жељу да се изградња Јужне обилазнице настави по већ утврђеном моделу финансирања.

Нови сусрет са директором Републичке дирекције за путеве Тихомиром Тимотијевићем остварен је у Крагујевцу 5. маја 2001. године. Тада смо, пред организацију градске славе Ђурђевдана, позвали Тимотијевића да нам буде гост. Посета је обављена у просторијама Фонда, уз представљање наших планова и жеља у будућности. Тимотијевићу смо показали тада већ урађене улице и то део улице Саве Ковачевића од Града Сирена до раскрснице са улицом Моше Пијаде (данас Зорана Ђинђића) која је такође урађена од моста на Лепеници до улице Николе Пашића.

На Тимотијевића смо, као тим, оставили добар утисак. Видео је способне инжењере и менаџере који су знали шта хоће и оно што је најважније, што замисле то су могли и да ураде. Тимотијевић је пристао на наставак радова на изградњи Јужне обилазнице са већ утврђеним проценатом у финасирању 70:30 како је и уговорено пре готово 10 година.

Користећи добру атмосферу и расположење, Тимотијевићу сам предложио да аутомобилом обиђемо град. Са намером сам возачу рекао да кренемо Лепеничким булеваром. Лепенички булевар је део магистралног пута М 1.11 који иде из правца Лапова и Баточине, пролази кроз град и у насељу Станово се утапа у магистрални правац М.21, који иде из Београда преко Тополе и наставља ка Краљеву и Чачку. У том тренутку Лепенички булевар је био у стању потпуног распада. Дугогодишња небрига око одржавања, а при том велика фреквентност путничког и теретног саобраћаја, довеле су ову саобраћајницу у стање потпуне неупотребљивости.

Приметио сам реакције на лицу Тимотијевића када је осетио како се аутомобил креће по таквој саобраћајници. Одмах сам започео разговор на тему неопходних радова на изградњи Лепеничког булевара и да би Република требало да у потпуности финансира радове јер је део магистралног правца. Тимотијевић је тај предлог одбио уз причу о мањку новчаних средстава у Дирекцији. Ја сам и даље инсистирао да се булевар гради и предложио учешће у финансирању 70:30 као код Јужне обилазнице. Тимотијевић је и тај предлог одбио. Затим је уследио мој предлог, а што ми је и био циљ, са учешћем у финансирању изградње 50:50. Тимотијевић је видео да неодустајем, погледао ме и уз осмех пружио руку. Тако је договорена изградња Лепеничког булевара 5. маја 2001. године, у аутомобилу.

Наредних дана, не губећи време, затражио сам израду пројектне документације и добијање грађевинске дозволе за изградњу. Дирекција за ур-

банизам и изградњу је израдила пројекат за изградњу Лепеничког булевара са целокупном подземном и надземном инфраструктуром. Предузеће за путеве је изабрано као главни извођач радова, а сва остала предузећа од „Водовода", „Нискоградње", „Електрошумадије" били су подизвођачи у делу замене својих инсталација.

Замислите колону тешких ваљака, како се пробија кроз облак паре, који се диже од врелог асфалта,који је управо распростро финишер. Таква слика није виђена деценијама уназад на улицама града Крагујевца. Сећам се Горана Петровића, начелника финансија у Дирекцији за урбанизам и изградњу, када је једног дана ушао у моју канцеларију и рекао да цео град мирише на асфалт. Мени ће остати у сећању слика моје деце, коју сам једном приликом довео на градилиште, када су почела да трче по утабаном жутом каменом тампону којем се од хале „Језеро", поред солитера дуж Лепенице и даље ка „Заставином" солитеру, није видо крај.

На правцу од „Заставиног" сервиса до раскрснице са улицом 27. марта, Лепенички булевар је, заменом комплетне инфраструктуре, завршен 15. новембра 2001. године. За нешто више од шест месеци од постигнутог договора, урађен је беспрекорно Лепенички булевар у дужини више од 1.800 метара, са четири коловозне траке и целокупном инфраструктуром и сигнализацијом. При том не треба заборавити проблеме који су отежавали изградњу, а који нису били финасијски, нити грађевински, већ иницирани политиком. Група станара „Заставиног" солитера свакодневно је протествовала испред градилишта, инструисана политичарима, којима није одговарало да се било шта гради (наводно у страху да се од вибрација ваљака не сруши солитер, што потврђује недокучивост граница људске глупости).

ИЗГРАДЊА УЛИЦЕ КНЕЗА МИХАЈЛА

Улица Кнеза Михајла, још у народу позната као улица ЈНА, наставља се на Лепенички булевар и такође чини део магистрале М 1.11. Са четири коловозне траке и великом инфрастурктуром представља изузетно виталан објекат за град Крагујевац. Дневно је овом улицом, по мерењу саобраћаја, пролазило више од 20.000 возила. Сагледавајући стање у којем се улица налази, са дотрајалом инфраструктуром, посебно водоводном линијом изграђеном 1937. године, кроз чије цеви је потекла вода из Грошничке акумулације 1. априла 1938. године, као и да ће улица морати да се ради под саобраћајем, јер нема саобраћану алтернативу, знали смо да је пред нама крупан залогај.

Одлуку сам донео, и те 2002. године, приоритет Фонда била је изградња улице Кнеза Михајла од Мале ваге до „Звезда" чвора, са комплетном заменом постојеће и изградњом нове инфраструктуре.

По процени стручњака, грађевинаца из Дирекције за урбанизам и изградњу града Крагујевца, а на основу извођачког пројекта, инвестиција за поменути посао износила је око 120 милиона динара. Тог часа на рачуну Фонда било је свега милион динара. Без помоћи Републике, иако се ради о делу пута М 1.11 и за који је могао бити примењен исти принцип финансирања као код Лепеничког булевара, у посао изградње ушао је сам Фонд. Да су тада били у примени садашњи прописи, који предвиђају да на рачуну морате да имате укупно планирана средства да би се могао расписати тендер за изградњу неког објекта, изградња улице Кнеза Михајла никада не би ушла ни у разматрање.

Изградњу улице Кнеза Михајла почели смо опрезно, детаљном разрадом целокупног плана, од одвијања саобраћаја до сагледавања тренутног стања целокупне подземне и надземне инсталације. Знао сам да је потребно укључити сва комунална предузећа, која ће бити извођачи на замени својих инсталација од ЈКП „Водовод и канализација", „Нискоградња" до ПТТ-а, „Србијагаса" и „Електрошумадије", па на крају и „Зеленила". Ту се родила идеја, која ће ми умногоме помоћи у раду не само за изградњу овог објекта, да се у великој сали Фонда сваког уторка у 10 часова састајемо сви који учествујемо у изградњи, од мене, као директора Фонда, који финансира изградњу, Дирекције за урбанизам и изградњу са свјим тимом инжењера-пројектаната до директора и њихових сарадника из Предузећа за путеве, које је главни извођач радова и свих комуналних и других јавних предузећа који учествују у изградњи.

На тим састанцима, који су били новина за све, детаљно су се износили сви планови које је требало остварити током наредне недеље и анализирали урађени радови током протекле недеље. То је био нови приступ организацији посла, који је функционисао беспрекорно. Директори би саслушали један другог, најављивали радове на инсталацијама за које су била задужена предузећа којима су они управљали и тако се остваривао синхрон план. Више извођача је обављало свој део посла, а при томе нико никоме није сметао на градилишту и, оно што је било најважније, није било накнадних радова.

Нисам имао прилике нигде да видим такву организацију посла, нити да ми неко на њу укаже, једноставно схватио сам да је такав приступ послу неопходан. Касније сам сазнао да је такве сличне састанке некада организовао Радољуб Мицић, директор Завода „Црвена застава", са својим директорима друштава.

На целој траси улице Кнеза Михајла, од Мале ваге до „Звезда" чвора замењена је водоводна линија која је била у фази потпуног распада. Сећам се багера који су вадили остатке зарђалих цеви са безбројним дрвеним чеповима у себи као траг многих интервенција. На неким местима чак није ни било цеви, већ је земља, где је некада постојала цев, сама формирала шупљину кроз коју је протицала вода. „Водовод" је на том делу

своје инсталације имао огромних губитака прерађене воде. Мислим да се проценат губитака кретао до 60 одсто. Замислите да нека фирма у старту изгуби 60 одсто произведене робе. Нове пластичне цеви, плаве боје, пречника 630 милиметара, стигле су из Италије. Полагане су у ров пошто би их машина, специјално намењена за те послове, спајала посебним поступком топљења спојница.

На тој траси, ПТТ је заменио своје инсталације. „Нискоградња" је поставила нове цеви кишне канализације. ЈП „Србијагас" је први пут поставио своју гасоводну мрежу, чиме су створени услови да до домаћинстава у МЗ Палилула, кроз коју пролази улица Кнеза Михајла, дође овај драгоцени енергент. „Електрошумадија" је заменила све своје инсталације и поставила нову уличну расвету. Између коловозних трака постављене су бетонске препреке, познатије као „њу џерси (New Jersey), које су постављене због безбедности, јер се њиме спречава прелаз пешака ван обележеног места и прелазак несавесних возача из једног у други смер. ЈП „Градско зеленило" на крају је засадило нови млади дрворед, дуж обе стране улице, а Предузеће за путеве је први пут применило нову технику у изради асфалта са посебним каменом еруптивног порекла, за отпорност пута при великим оптерећењима.

Нова улица Кнеза Михајла била је ремек-дело градитељства и понос свих нас.

Активност Фонда на пољу довођења инвеститора и боља наплата накнаде за коришћење градског грађевинског земљишта те 2002. године дала је резултате, па је новац пристизао на рачун Фонда, чиме су створени услови да се исплате све ситуације извођача радова на овој улици и започне још један капитални објекат – улица Краљевачки батаљон. Из овог примера сам закључио, да када се било шта ради, са великом љубављу и жељом, са поштеним намерама и за опште добро, нека невидљива сила вас гура и помаже да се тај посао заврши.

ИЗГРАДЊА УЛИЦЕ КРАЉЕВАЧКОГ БАТАЉОНА

Улица Краљевачки батаљом је трећи у низу великих капиталних објеката који се градио у овом периоду. То је улица која се налази на врло фреквентном магистралном правцу М.21 и иде у правцу ка Чачку и Краљеву, односно западној Србији. У то време, те 2002. године, тај део града од Грошничке станице до моста на Козујевачкој реци имао је само по једну коловозну траку, без метра кишне и фекалне канализације и мреже уличне расвете. Како је та улица, по пројекту „Ас електрик", који је постојао од раније, требало да буде главни део правца, на којем ће се одвијати будући тролејбуски саобраћај, са јаким стубовима, развученом тролом и окретницом, а при том улазна улица у град, знали смо да нас чека много посла.

Дирекција за урбанизам и изградњу је израдила пројекат изградње улице Краљевачки батаљон са четири коловозне траке и целокупном подземном и надземном инфраструктуром. Финансирање је обезбеђено по принципу 50:50 Фонд и Републичка дирекција за путеве и са изградњом се почело у јесен 2002. године.

Велики проблем за извођаче је био рад под саобраћајем који није имао алтернативу. Такође огроман проблем је представљало насеље Мале Пчелице које је конфигурацијски на узвишењу, са десне стране гледано у правцу ка Чачку и Краљеву, са врло стрмим улицама, без метра кишне и канализационе мреже и са пет улица, од улице Љубише Јовановића до Козујевачке, које су се уливале у улицу Краљевачки батаљон.

Инжењери из Дирекције за урбанизам и изградњу сачинили су пројектно решење да се сва отпадна вода, која се са тог потеза слива на улицу Краљевачки батаљон, сабере у једну цев профила 1.800 милиметара и одведе 300 метара даље, до Лепенице. На тој будућој траси, где треба положити ту огромну цев кроз коју може да иде човек просечне висине, требало је ископати ров ширине три метра и срушити једну од кућа са леве стране улице у правцу Краљева и Чачка. Данима сам имао преговоре са власницима кућа, анализирали смо разна решења, док једнога дана инжењер Ћатић није предложио решење које је предвиђало пролазак кроз два дворишта без икаквог рушења објеакта. Тај предлог је прихваћен, сагласност постугнута, што је и пројектом дефинисао. Тако је решен деценијски проблем тог целог насеља у Малим Пчелицама са отпадном водом.

Нови проблем је настао са мештанима који су живели у пет поменутих улица у насељу Мале Пчелице које су се уливале у улицу Краљевачки батаљон, а који су раније могли са својим возилима да иду по вољи лево ка граду или десно ка Корићанима. Како се улица Краљевачки батаљон, по пројекту и грађевинској дозволи, гради са четири коловозне траке, које ће бити одвојене са две пуне линије, таква могућност није долазила у обзир. Пројекат је познавао сервисну саобраћајницу у коју ће се свих пет улица улити, која ће бити физички одвојена од улице Краљевачки батаљон и која ће ићи паралелно са њом, све до раскрснице са улицом Љубише Јовановића, где ће се поставити семафорска сигнализација и одатле ће моћи да се иде у било ком правцу. Данима су мештани протествовали, вршили притисак на извођаче и инжењере, док једнога дана инжењер Братуљевић није дошао код мене и рекао ми да ипак изађемо у сусрет грађанима, изменимо пројекат и дозволимо макар једној од тих пет улици да уђе у Краљевачки батаљон. Братуљевић ме је убеђивао да ће се то решити вертикалном сигнализацијом, постављањем знака који ће забрањивати да се скретање врши лево ка граду. Нисам хтео да попустим Братуљевићу, прво знајући да је донео изнуђено решење и под притиском, и да је и сам био против тога, јер је то решење било против сваке логике и небезбедно. Предложио сам му да се организује састанк са мештанима у просторијама

Фонда. Сутрадан је у великој сали Фонда било више од 30 мештана насеља Мале Пчелице, из дела поменутих улица које се уливају у Краљевачки батаљон. Били су врло наелектрисани и спремни да не попусте ни милиметар у својим инсистирањима да се макар једној улици дозволи прикључак са улицом Краљевачки батаљон. Приметио сам међу њима и представнике неких опозиционих странака и одмах сам знао да је скуп организован са политичком позадином. Навођени су примери будућег загушења на раскрсници са улицом Љубише Јовановића на коју их упућује пројекат и сервисна саобраћајница, затим спорост у брзини транспорта болесних, наглог порођаја трудница и низ других бесмислених прича. Ја сам их све лепо саслушао и рекао да ћемо из сале изаћи са постигнутим договором. Уз једну аргументовану причу и став струке, који је изнео инжењер Братуљевић, тензије су спале. Видео сам да су и они разумели да се ради о нашој искреној жељи да се све уради како би безбедност свих била на највишем нивоу. На крају, после три сата разговора, предлог, какав је био дефинисан пројектом, је прихваћен.

Да смо тада попустили и дозволили да се било која од тих пет улици из тог насеља улије у улицу Краљевачки батаљон, као брзу саобраћајницу, са четири коловозне траке, настале би фаталне последице услед сигурног непоштовања знака „обавезног" скретања десно, које би нама у Фонду и Дирекцији за урбанизам и изградњу биле стављене на терет и душу. Зато смо одлучили да се пројекат испоштује, сервисна саобраћајница, која иде паралелно са Краљевачким батаљоном, која ће повезати свих пет улица, уради, и сав саобраћај одведе у улицу Љубише Јовановића. Поштујући постигнути договор ипак сам тражио од Предузећа Ратко Митровић, које је било једно од извођача, да преко ноћи постави бетонске препреке „њу џерси" између сервисне саобраћајнице и улице Краљевачки батаљон у целој дужини.

Улица Краљевачки батаљон, од Грошничке станице до моста на Козујевачкој реци, у дужини од километар, завршена је у лето 2003. године. Урађена је улица са четири нове коловозне траке, са комплетном подземномн и надземном сигнализацијом, решеним одводом отпадних вода, окретницом за будуће тролејбусе, новом уличном расветом која ће носити будућу тролу за тролејбуски саобраћај и новим мостом на Козујевачкој реци. Та улица је отворила и у потпуности изменила слику у том делу града, на самом улазу у Крагујевац из правца Чачка и Краљева. Велика победа грађевинара и убаниста.

Штета је што је пројекат „АС електрик" потпуно замро и што од тог времена до данас није урађено ништа на успостављању овог јефтиног и еколошки чистог вида јавног превоза.

Овде треба додати да сам добрим делом учествовао у наставку изградње пута М.21, од моста на Козујевачкој реци до места Драгобраћа. Наиме при самок крају радова на изградњи улице Лепенички булевар, до-

био сам информацију да је Влада Републике Србије добила кредит од Европске банке за развој у износу од 16 милиона евра за поправљање стања у путној привреди. У том пакету пројеката био је и пројекат рехабилитације целог магистралног правца Крагујевац-Краљево. Одмах сам о томе обавести директора Дирекције за урбанизам и изградњу др Верољуба Трифуновића и пренео му мој план да се од моста на Козујевачкој реци, до кога смо стигли изградњом улице Краљевачки батаљон, настави трећа трака узбрдо све до саме висоравни у насељу Корићани. Та трећа, или спорија, трака је била решење за велики број спорих и тешких камиона и трактора који би, посебно викендом, по продаји дрва-огрева у насељу Станово, по повратку ка Корићанима правили велики застој у саобраћају. Дирекција за урбанизам и изградњу је муњевито реаговала па је урадила пројекат треће траке улице Краљевачки батаљон од моста на Козујевачкој реци до Корићана, који је придодат пројекту рехабилитације пута Крагујевац-Краљево.

Тих дана, на позив инжењера Славољуба Братуљевића у посету Фонду је дошао Жарко Катић, некадашњи министар саобраћаја у две Владе Републике Србије из 1992. и 1993. године. Катић, човек финих манира, омањег раста, у поодмаклим годинама, али са великом животном енергијом и богатим искуством, пожелео је да одемо на градилиште и да му покажемо шта смо то ми урадили. Када смо стигли на градилиште, од моста на Козујевачкој реци па даље ка Корићанима, у току су били радови на рехабилитацији пута Крагујевац-Краљево и изградњи треће траке у правцу Корићана. Катић је све детаљно погледао и пожелео да кренемо даље ка Корићанима, да види докле иде трећа трака. Када смо стигли до Корићана и краја где се трећа трака уливала у пут, Катић је тражио да идемо даље, до Драгобраће. Послушали смо га и када смо стигли у Драгобраћу, Катић се окренуо, погледао успон који иде ка Крагујевцу и питао ме:

– А одавде трећа трака ка Крагујевцу?

Сви смо стали, погледали се и сложили са њим да је и из правца Краљева ка Крагујевцу, од Драгобраће ка Корићанима, неопходна трећа трака. Пројектована је, додата постојећем плану и изграђена. Имао сам част да упознам Жарка Катића, а после 13 година, на једном скупу економиста 2016. године у Андрићграду, и његовог сина Небојшу. Небојша је тада радио у Лондону, као економски консултант. Испричао сам му причу о његовом оцу Жарку, тада већ покојном. Небојши су потекле сузе. Било му је драго да се неко сећао и лепо говорио о његовом оцу, који је, иначе, био пореклом из Крагујевца. Сваки пут када идем колима, успоном од Драгобраће ка Крагујевцу, где је трећа трака за спорија возила, сетим се Жарка Катића.

У овом делу, који се односи на изградњу улица и важних путних праваца који су урађени у периоду од 2000. до 2004. године, треба се сетити и Јужне обилазнице, о којој је већ било речи, као веома важном пројекту, и

рећи да смо те 2003. године, ставили у функцију прву фазу Јужне обилазнице у дужини од 1.800 метара, од кружног тока на правцу ка коридору 10 до Мокрањчеве улице. Иако је тиме урађен свега пети део будуће велике обилазнице њиме смо омогућили грађанима у Бресници и Пивари, као и привредним субјектима у индустријској зони да, користећи овај урађени део Јужне обилазнице, лакше долазе до других делова града и важних саобраћајница које воде ка Тополи или ка Баточини и Лапову односно Коридору 10. Од тада до данас, нажалост, на Јужној обилазници није урађен ни један једини метар пута.

Никако не треба заборавити, да је Фонд у овом периоду урадио, у готово сваком делу града, још 60 улица. Од њих овде треба поменути улицу Радоја Домановића, од раскрснице код Медицинске школе до улаза у Велики парк, у дужини од 650 метара, улицу Бреснички до у насељу Бресница у дужини од готово километар, улицу Милана Обрадовића у насељу Станово у дужини од 973 метра, улицу Београдску која почиње у насељу Сушица, а завршава у Петровцу где се улива у кружни ток у дужини од 1.700 метара. Изградњом улице Интернационалних бригада, која је проширена на четири коловозне траке од изграђеног дупло ширег моста на Угљешници до кружног тока у Петровцу, у укупној дужини од 650 метара, Крагујевац је добио на путном правцу М.21, који пролази кроз Крагујевац, од моста на Угљешници до поменутог моста на Козујевачкој реци, 8 км улица са четири коловозне траке.

Треба рећи и то да смо у више наврата републичким званичницима у области саобраћаја, од директора Дирекције за путеве до министара саобраћаја и капиталних инвестиција, говорили о значају изградње ауто-пута од Крагујевца до укључења у Коридор 10 на територији општине Лапово, за Крагујевац и велики број општина у југозападној Србији. Тих 27 километара брзе и безбедне саобраћајнице за Крагујевац имају животну важност. Пролазиле су године, а пројекат изградње овог стратешког пројекта још из 1978. године стајао је на полици и чекао. Прилика се указала 2004. године. Тада је директор Републичке Дирекције за путеве био др Бранко Јоцић. Власт се у Републици променила, али то мени није био разлог и сметња да одустанем. Позвали смо господина Јоцића, детаљно му образложили наше потребе и жеље, он се сложио и крајем септембра 2004. године започета је изградња ауто-пута од Крагујевца ка Коридору 10. Нажалост, власт у граду Крагујевцу која је дошла те 2004. године, није имала слуха за наставак изградње овог ауто-пута. Сматрали су га непотребним, јер је то део политичког пројекта раније власти и да га треба зауставити. По старом обичају у Србији, нова власт увек иде у супротном правцу од предходне. Да ли збогината или глупости, углавном године су изгубљене. Касније је настављена изградња ауто-пута, али до дана када пишем ове редове још није завршен.

ЈОВАН РИСТИЋ
Крагујевац 1831-1899 Београд
Државник и дипломата

СПОМЕНИК ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У вредне објекте, који су изграђени у периоду од 2000. до 2004. године, обавезно треба поменути споменик Јовану Ристићу, државнику и дипломати, рођеном Крагујевчанину. Човеку који је, захваљујући пријатељству са професором Ранкеом, на Берлинском конгресу 1878. године, успео да дотури писмо председавајућем, немачком Канцелару Бизмарку, који је стао у заштиту вазалне Србије. На конгресу великих сила, у Берлину 1878. године, Србија, као вазална земља, није имала право учешћа. Ристић је сачекао у ходнику вековима чекану независност Србије.

Неколико дана касније, у Крагујевцу, пред посланицима Кнежевине Србије у згради старе Скупштине Ристић је прочитао документ из Берлина о независности Кнежевине Србије. Ристић је био врстан дипломата, председник Владе у више мандата, министар, капућехаја, члан оба Намесништва, малолетном Милану и Александру Обреновићу, члан Краљевске академије наука. За Србију је урадио много, а Србија га је заборавила.

Интересантно је и то да сам као студент-апсолвент Правног факултета у Крагујевцу, давне 1991. године, у студентском листу у рубрици Зашто их заборављамо писао о Јовану Ристићу као човеку који је задужио Србију и заслужује споменик у родном граду. Судбина је хтела да после 13 година будем у позицији да ту своју жељу и остварим.

Шанса за остварење, дуго разматране идеја о изградњи споменика Јовану Ристићу, указала се 2004. године, 105. година од његове смрти. Образована је комисија на нивоу града, изабрано место где ће се споменик поставити, урађено је идејно решење и на конкурсу је изабран најбољи рад.

Рад вајара Зорана Илића је победио на конкурсу. Вајар Илић је дуго пре тога тражио фотографије, ишао по историјским архивима у Крагујевцу и Београду и замислио споменик Ристићу у стојећем ставу са цилиндром и штапом, као одлика његове господствености и са документом о независности Србије из Берлина, коју држи у левој руци док излази из кочија и корача ка Скупштини у Крагујевцу где га чекају посланици. Споменик је рађен преко лета у спортској сали школе Тоза Драговић, а изливен је у ливници уметничког атељеа Зорана Кузмановића у Смедереву.

За споменик је изабран плато између два моста на Лепеници, који гледа ка улици у којој је рођен Јован Ристић, а која и носи његово име. Сећам се речи Зорана Прокића, задуженог за односе са јавношћу у Дирекцији за урбанизам и изградњу, који ме је похвалио што сам овај простор оплеменио и одредио га као трг са спомеником, речима да би неки други директор овај простор понудио неком инвеститору за супермаркет.

Простор за будући трг је урбанистички дефинисан и физички урађен са мермерним постаментом на који је постављен споменик Јовану Ристићу у недељу 12. септембра 2004. године, а свечано откривен и освештан у понедељак 13. септембра 2004. године, пред више десетина окупљених

грађана и гостију. Правница, сада покојна, Мирјана Вулић пронашла је у Београду једну старију госпођу која је потомак Јована Ристића, коју је довела да присуствује чину откривања споменика своме претку.

Споменик Јовану Ристићу је један, ако не и најлепши, споменик у Крагујевцу. То је једини споменик у Србији подигнут том великану, не рачунајући надгробни споменик на улазу у Ново гробље у Београду. Мени лично је подизање споменика Јовану Ристићу била, дуги низ година, велика жеља. Оно што је сигурно је то да ће све поменуте улице неко некада поново да ради, али споменик Јовану Ристићу остаће да сведочи о овом времену.

РЕШАВАЊЕ ИМОВИНСКИХ ПРОБЛЕМА

Поред свих активности Фонда на комуналном опремању и изградњи, у периоду од 2000. до 2004. године, не бисмо смели да заборавимо да је Фонд решавао и решио многе крупне имовинско-правне проблеме. Ја сам „занат" правника-имовинца испекао као млад правник, у Основном суду у Крагујевцу и касније у Дирекцији за урбанизам и изградњу града Крагујевца. Имао сам професионалну обавезу да сваки посао завршим потпуно и до краја. Тако сам после свих имовинских расправа, на опште изненађење старијих колега, странку са којом је постигнут договор око изузимања земљишта за потребе града Крагујевца, доводио у финансијску службу Дирекције за урбанизам и изградњу, где би му се исплатио решењем утврђени износ за изузето земљиште, а ја сам то решење које је постало правоснажно, јер се странка том приликом одрицала права на жалбу, одмах спроводио у Земљишну књигу као градску својину. Да сам био у праву показало се касније небројано пута.

Тако је 2001. године за потребе Градске стамбене агенције био предвиђен плац у површини од седам ари за изградњу стамбене зграде, на углу улица Светозара Марковића и Епископа Саве, преко пута Варошког гробља, у насељу Бубањ.

Проблем је настао када је утврђено да се та парцела, која се налази између већ изграђених зграда у насељу Бубањ, у листама непокретности води као корисништво једног физичког лица. Интересантно је било и то да је градско грађевинско земљиште у површини од два хектара, на којеме су изграђене стамбене зграде и потребна инфраструктура у насељу Бубањ, седамдесетих година 20. века, било у поседу физичког лица. Знао сам да је то земљиште град некада давно изузео, али у листе непокретности није уписана промена власника. Позвали смо странку, корисника земљишта и почели разговоре о изузимању потребног плаца за потребе изградње стамбене зграде. По градској одлуци били смо спремни да платимо предвиђени износ по метру земљишта у тој зони. Странка на то није пристаја-

ла већ је ангажовала адвоката који је заузео став да то земљиште вреди много више.

На том предмету је радила правница Тања Терзић коју сам замолио да оде у архиву у подруме Скупштине града и започне „рударски" посао на проналажењу решења којим је предвиђено изузимање тог земљишта и за то плаћено.

Сећам се када је Тања дошла из градске архиве и донела оригинал решења о изузимању траженог земљишта из педесетих година прошлог века. Тако је решен тај имовински проблем, који није морао да настане да га је неко ко је радио на том решењу и спровео у Земљишној књизи. Да није пронађено решење исто земљиште би било два пута плаћено. На том плацу, Градска стамбена агенција је подигла стамбену зграду која је 2002. године добила трећу републичку награду.

Овде треба поменути и имовински проблем који је Фонд имао у насељу Денино брдо на потезу поп Марковог имања, где је Фонд раније продао 35 плацева на којима су изграђене куће за становање, а да притом није имовински решен колски пут, односно прилаз до кућа. Дуго сам преговарао са корисницима парцеле од око 70 ари која се испречула на путу до поменутих кућа да се изузме потребна површина земљишта за пут. По плану, пут је пролазио кроз средишњи део тог великог плаца и власници нису хтели да им будући пут дели на два дела имање већ да Фонд изузме целу парцелу са кућом и окућницом. Постигли смо договор. Цело земљиште, познато као поп Марково имање је изузето и тиме је решен дугогодишњи проблем за грађане у том делу града Крагујевца, али и имовински проблем који је имао Фонд.

Посебно треба истаћи као вишегодишњи имовински проблем, кућу на углу улице Мишарске и Булевара Краљице Марије, са којим сам се као директор Фонда одмах на почетку мандата срео. Ја сам био четврти директор у низу директора Фонда који се борио са овим проблемом.

Како је била на самој кривини и готово једва уочљива, на том месту су се догађале бројне саобраћајне несреће. Од МУП-а сам, на моје тражење, добио информацију да је у претходних 10 година, дакле тих деведесетих година 20. века, на том месту било више од 90 саобраћајних незгода са тешким телесним повредама и неколико смртних исхода. Од службе Дирекције за урбанизам и изградњу сам сазнао да су моји претходници покушавали да постигну договор са власником, али безуспешно. Да ствар буде још компликованија, кућа је била напуштена и у јако лошем стању. Сви имовински поступци од локалног нивоа до Републике били су окончани, а предмет се нашао у Министарству финансија у Сектору за имовину, као последњој инстанци. Захваљујући познанству са тадашњим министром финансија Божидаром Ђелићем, по успостављању контакта отишао сам у имовинску службу Министарства да се распитам о предмету за кућу у Мишарској улици у Крагујевцу. Наишао сам на бирократски зид.

Био сам упоран да овај проблем решим. Свакодневно сам звао Министарство финансија, али није било помака. А онда ми је пала на памет идеја, која је често присутна код нас, да се велике ствари могу решити само личним познанством. Тако сам на једном скупу у Суботици, у суботу 2. новембра 2002. године, после одржаног састанка срео премијера Зорана Ђинђића и испричао му све о овом проблему. Он ме је саслушао, извукао из унутрашњег џепа сакоа мали нотес и све записао. У понедељак 04. новембра 2002. године позвали су ме из Министарства финансија и рекли да је донето решење у правној ствари куће у Мишарској улици у Крагујевцу. Дуго сам потом седео и чудио се самом себи на смелости да са председником Владе Републике Србије разговарам о једном малом, обичном имовинском проблему, а још више био изненађен да се председник Владе Републике Србије заузео за решење једног таквог малог, локалног проблема. Ја не могу да замислим ни једног премијера Србије, ни пре ни после Зорана Ђинђића, коме би могао да се обратим за тако нешто и који би се заинтересовао за такав проблем и решио га. То говори о величини и личности покојног Зорана Ђинђића, али и о нашем несагледивом губитку његовим нестанком.

Спорна кућа на путу, на раскрсници Мишарске улице и Булевара краљице Марије срушена је и за њу је власнику исплаћен износ предвиђен градско одлуком. Данас се мало ко сећа да је на том делу пута била кућа која је бола очи, али и стварала невоље.

ДОЛАЗАК СТРАНИХ ИНВЕСТИТОРА

Долазак страних инвеститора схваћен је као приоритет у раду Фонда. Без новца од инвестиција, сигурно не би могле да се финансијски испрате сви ови радови и не би било новца за куповину и припрему нових локација. Фонд је располагао са атрактивним земљиштем, комунално и плански опремљеним и тиме спремним за оглашавања. Морам да се у овим редовима похвалим да смо за свако градско грађевинско земљишта, које бисмо огласили у дневним новинама да уступамо-продајемо, добили купца-инвеститора.

Сигурно су највећи инвеститори у овом периоду били „Меркатор", ОМВ и „Метро". Долазак директорског борда „Меркатора" био је најављен једне суботе. Ја сам већ остварио контакт са директором „Меркатора" у Београду, Владимиром Кравчуком, и почео припрему састанка. На састанку у Дирекцији за урбанизам и изградњу били су поред нас директора из Фонда и Дирекције и планери из Дирекције, народни посланици, градоначелник, начелник округа. Хтели смо да инвеститору дамо до знања да нам њихов долазак много значи.

Лично сам „код Крста" сачекао Зорана Јанковића, директора „Меркатора" са његовим сарадницима. Касније сам сазнао да је Јанковић хтео

само да погледа локације и да одмах оде за Ниш, међутим остао је три сата у просторијама Диркције за урбанизам и изградњу, саслушао све наше предлоге и анализе и презентације пројектаната, а затим се пешице упутио до локације код Хале „Језеро". Одатле смо колима отишли до насеља Аеродром. Јанковић је поледао локацију из кола и рекао да купују обе локације.

Касније је, у просторијама Скупштине града, потписан уговор са „Меркатором" и овај велики инвеститор је те 2003. године и званично дошао у наш град.

Касније, 2004. године дошао је „Метро". Са њиховим представницима обавили смо низ разговора да би те године и потписали уговор о уступању локације.

Овај приступ у привлачењу страних инвеститора давао је резултате.

На крају, треба рећи да је за овај, релативно кратак временски период, урађено толико квалитетних ствари за град, да то није успело многим директорима, ни пре ни после мене. Наравно, ја то не бих могао да остварим без квалитетног тима стручњака Дирекције за урбанизам и изградњу града Крагујевца. Овде се треба сетити Петра Стојановића, коме сам доделио златник на крају 2003. године за добро обављен посао стучног надзора на изградњи улица Кнеза Михајла и Краљевачки батаљон, пошто ме је овластио директор Трифуновић, који је имао добру праксу годишњег награђивања радника. Такође и инжењера Михајла-Мише Урдиновића, који је водио стручни надзор на изградњи и одржавању многих објеката, хидроинжењера Мике Анђелковића, као и оних које сам у тексту већ поменуо и многих други.

Слободан Мишић
ПРОГРАМСКА ПОДЛОГА ЗА КЊИГУ
доктора архитектуре Верољуба Трифуновића о новој цркви Светог Спаса у зони „Продор” у градском центру Крагујевца

У годинама пред крај 20. века, у програму прославе 2000 година хришћанства, родила се идеја о изградњи нове цркве на репрезентативном простору сквера испред објекта „„Дубровник”, у оквиру градског трга „код Крста”. Ова идеја имала је дубок верски значај али и функционални, због потребе да град добије нову саборну цркву у центру као сви други већи у градови у Србији. У том смислу, донета је одлука о изградњи цркве Светог Спаса, на основу програма који је обрадила Дирекција за урбанизам, носилац обраде комплетне урбанистичке документације до нивоа урбанистичког плана, према Регулационом плану градског центра. У Дирекцији је формиран стручни тим од кадрова свих нивоа, који су се укључивали по потреби, а руководилац је био арх.спец. Слободан Мишић, задужен и за програмски елаборат објекта и локације. Нажалост, ова одлука из 1997. године није реализована тада, а ни до сада, кроз све генерације градске власти, као неважна у константно тешком времену за српски народ и Србију. Посебно је интересантно да је демократска власт, као грађански оријентисана, била изразито опонентна овом програму сматрајући да је популистички и непотребан граду као што је Крагујевац на почетку новог миленијума.

Дирекција за урбанизам је овом програму, као првом потезу регулације и уређења Продора и историјског језгра Крагујевца, приступила озбиљно и организовано, уз директно ангажовање носилаца програмског елабората и сарадника. Прво је професионални фотограф Вучковић, са архитектом Мишићем обишао локацију и обезбедио фотографије из партера и са висинских позиција зграда Дирекције, робне куће „Златна ружа” и Суда. Тако је створио подлогу за израду просторног модела цркве Светог Спаса, у реалном простору слободног платоа уз робну кућу и

Идејна решења за Храм Христа Спаса (архитект С. Мишић, 1997) показало је изузетну вредност локације миленијумског храма на споју традиционалног и новог центра Крагујевца. Нажалост, та иницијатива није прихваћена. Али, површина још незаузета, као да још чека овај недостајући садржај централног градског трга. Спој сквера „код Крста" и „Продора" тражи катедрални мотив.

сквера, уз зграду „Дубровник", који је основна локација будућег храма. Може се рећи да је у овоме била и мала помоћ промисли, јер се показало да је најважнија била прва фотографија снимљена са прозора спрата Дирекције.

После тога је на подлози, уз помоћ сарадника урбаниста геометра Зорана Илића, формирана регулација шире локације и дефинисана позиција објекта цркве и надвишеног приступног платоа. При том је задржана грађевинска линија на потезу анекса солитера „Д" у „Продору", која дефинише северозападни угао објекта цркве а улаз, као основни визуелни мотив храма, формиран је на пресеку ове линије и визуелне линије која отвара поглед на храм са угла партера робне куће, из пешачке зоне као основног приступа цркви.

Основна пограмска регулација је у потпуности разрадила све елементе за израду плана детаљне регулације локације и објекта цркве Светог Спаса, и она је као и сви прилози које је обрадио архитект Слободан Мишић, као аутор, обележена његовим рукописом, да би и он остао запамћен у времену као скромни приложник овог великог дела вере и љубави, које ће остати нашој деци и Крагујевцу првој престоници слободне Србије.

Оријентација цркве је оса исток-запад, а диспозиција је формирана у модуларном систему 7.20 пута 7.20 метара. При томе основни габарит храма износи 32 пута 32 метра, без припрате према проширеном приступном платоу на западној, и олтарске апсиде на источној страни објекта.

Очигледно је да је значај дат висини као основној димензији којом храм доминира тргом и ширим захватом центра, као основни просторни и програмски репер градског језгра Крагујевца. Томе доприноси и надвишена кота пода приземља, којом се штити обрада објекта и омогућава квалитетан простор ниског приземља за формирање крипте посвећене СветомЂорђу, који је светац и слава Крагујевца.

Програмским елаборатом дати су визуелни профили окружења којима је анализиран њихов карактер и квалитет, као и висински однос према храму на позицији венца, ослонца кружног подножја куполе и ослонца крста, у три зоне са висином од 20, 30 и 40 метара. Ово су висине објекта „Златибор", низа Ивичне грање, блокова нове Поште и банке, као и солитера блока „Лепеница 1", који су по висини дефинисали висину ослонца крста, односно сам крст и цркву Светог Спаса, као репер локације градског трга и ширег окружења градског центра у целини.

Да би се лакше дошло до визуелне презентације објекта, програмски елаборат је садржао и скице свих карактеристичних изгледа објекта храма, као и основе крова, које је обрадио архитекта Слободан Мишић. Оне су послужиле за подлогу познатом београдском архитекти Александру Митровићу, да као Крагујевчанин да свој допринос изградњи цркве Светог Спаса и изради изванредан просторни модел храма, који је сигурно најбољи прилог програмског елабората, али и много више.

Као просторна позиција објекта на скверу, архитекти Митровићу је послужила фотографија број 1 снимљена са прозора Дирекције. Ова позиција, поред карактера најбоље експонира објекат, на начин који нисам могао да схватим док сам радио на његовој припреми. Када сам први пут видео ову слику, коју ми је показала госпођица Апостоловић, нисам поверовао да сам и ја радио на томе. Одједном сам доживео трансформацију и на тренутак се нашао у неком кварту Константинопоља у 6. веку наше ере испред цркве у коју, преко приступног платоа гамижу Византинци на литургију. И црква је изгледала као неки мали далеки потомак Свете Софије, иако је била на пољани усред Крагујевца.

Формирана је у оквиру масивне једнокуполне структуре, каква је коришћена у раном хришћанству, па и код велике саборне цркве цара Јустинијана, само што су овога пута бочне апсиде које преко ободног прстена носе кровну куполу због мањег обима објекта замењене масивним аркадама и подупирачима. Ови елементи такође карактеришу фасаде на се све четири стране, што се одлично види на детаљу јужне бочне фасаде, која је тако обрађена као да стварно постоји и поред ње пролазе аутомобили и грађани Крагујевца. Поред тога посебан просторни и функционални елеменат објекта су угаоне апликације на споју фасадног угла и куполе, од прозрачног матријала који омогућава природно осветљење објекта у току целога дана. Аутор је дао и детаље остале три фасаде, обрађене на панорамским фотографијама са терена.

У свом основном приказу на терену објекат има обраду у сивољубичастом тону, који донекле упија светлост, али даје израз посебне снаге и енергије вере храму, у којем након освећења литургију за спас Крагујевца и Србије служи Свети Спас, светитељ и заштитник саборне цркве Москве и целе Русије.

Аутор просторног модела посебну пажњу је посветио куполи са крстом и детаљу масивног угаоног звоника храма. Наиме формирањем упуштеног светлог оквира куполе од стакла добија се утисак да она лебди у ваздуху. На томе је инсистирао архитекта Слободан Мишић, као обрађивач програмског изгледа објекта, али и аутор просторног модела архитекта Александар Митровић, као на важном симболу вере да се крст уздиже на небо коме и припада. Многи су тврдили да је то немогуће. Да ли је могуће или није то ћемо сазнати у правом тренутку. Али, они који то воле знају и сада и томе уче своју децу.

Масивни угаони звоник уз припрату делује као посебан објекат, донжон кула последње одбране храма као тврђаве вере и народа, који у тренуцима велике опасности почиње да звони према небу тражећи од њега помоћ и спас. По висини је отворен са четири вертикална продора фасаде, да би олакшао и постао транспарентнији. Покривен је мањом куполом са крстом који је у висини крста цркве, као његов верски и висински пандан. Оба елемента дају цркви посебан карактер и подижу значај овог објекта,

као стожера трга посвећеног Крсту и зборишту Крагујевчана свих генерација, које повезује прошлост и будућност у садашњости људи којима је Бог дао посебну част да живе у два миленијума.

Питаћемо се овде када говоримо о цркви на тргу код Крста зашто се ми, којима је 20. век исходиште, уопште бавимо трећим миленијумом. То је зато што ми већ живимо у њему, и већ га не разумемо. То ће бити потпуно отворено време и простор наше деце и потомака, у којем ће они морати да траже своје исходиште у ономе вредном што су им преци оставили, као нама Жичу и Студеницу. Тада ће можда и наша црква Светог Спаса бити нешто посебно, у чему ће они потражити културу, карактер и веру својих предака. Зато ми њу не градимо само за себе, него још више за њих.

„Застава запошљавање и образовање” (ЗЗО)
УМЕСТО СПАСА – РАДНИЦИ НА УЛИЦИ

Експертски тим, који је у априлу 2001. године формирала Влада Републике Србије, сачинио је Програм статусне и организационе трансформације и стратешке консолидације крагујевачке Групе „Застава”. Један од главних закључака био је да је тадашња Група „Застава”, као холдинг са друштвеним капиталом, гломазна, са хетерогеним предузећима и да нема економско оправдање.

Део овог глобалног програма био је и Програм финансирања и запошљавања вишка запослених из предузећа Групе „Застава”, јер је утврђен вишак од 15.000 радника. Зато је формирано ново предузеће „Застава запошљавање и образовање” (ЗЗО), које ће, како је обећано, организовати „образовање радника за самостално започињање привредне активности или запошљавање код новог послодавца”.

Према првој опцији, „радника, кога његово предузеће искаже као вишак преузима предузеће 'Застава запошљавање и образовање' при чему ЗЗО третира преузете као раднике за чијим је радом привремено престала потреба и обезбеђује им 45 одсто од зараде коју би остварили да раде на својим ранијим местима. Од потребних средстава, 90 одсто би финснсирали Буџет и Транзициони фонд, а просечна чиста зарада из ових извора износила би 2.203 динара месечно”, писало је у поменутом програму.

Друге две опције односиле су се на престанак радног односа под различитим условима.

Радници које је преузела „Застава запошљавање и образовање” имали су статус „запослених у припреми за ново запослење, које им изналази ЗЗО”. У том програму било је обећано да би у периоду од четири године било пронађено ново запослење за све преузете раднике, који буду сарађивали у том процесу, а да ће за то време Република финансирати ЗЗО. Обавезе запослених на списку ЗЗО биле су да, уколико буду позвани, поштују термине доласка у предузеће утврђене правилима ЗЗО, да учес-

твују у програмима стицања знања и радних вештина и да извршавају послове пружања услуга које са трећим лицима уговори ЗЗО. Програм је предвиђао и да се радници који су на списку ЗЗО запошљавају у малим и средњим предузећима и другим новим и постојећим предузећима изван некадашње Групе „Застава", као и предузећима бивше Групе „Застава" након што се она приватизују.

Да би све ово реализовало, обећано је, да предузеће „Застава запошљавање и образовање" организује образовање радника за самостално започињање привредне активности или запошљавања код новог послодавца и да сарађује са Сталном конференцијом за економски развој у Крагујевцу, задуженом за конципирање и организовање развојних активности, као и са локалном Агенцијом за мала и средња предузећа и надлежним органима Републике и Града.

„Застава запошљавање и образовање", у којој је радило 50 чиновника, свој задатак да запосли економско-технолошки вишак започела је са 9.200 радника, рекао је 26. децембра 2001. године Дејан Раонић", директор „Заставе запошљавање и образовање" за лист „Застава". Првобитно је планирано да ту мисију заврши за четири године, што је значило да је то фирма са ограниченим роком трајања. Међутим, за то време, обећања нису испуњена и, на крају, испоставило се да ће предузеће „Застава запошљавање и образовање да „ради" до 31, августа 2007. године. Годину дана пре одлуке о њеном укидању, на списку ЗЗО било је 4.600 радника Групе „Застава", који су проглашени за прекобројне.

Колико је људи, који су проглашени вишком, сачекало укидање „Заставе запошљаваље и образовање" није познато .Раонић, који у време гашења ЗЗО није више био директор, каже да су они који су остали на списку ЗЗО добили понуду да, уз исплату по 300 евра по години стажа, заврше свој радни однос, а онда „куд који мили моји". Ако би одбили ову понуду, изгубили би и радни однос и отпремнину, па су сви били принуђени да прихвате и да се, тако, нађу на улици.

Да подсетимо још једном, „прекобројних" је било укупно око 15.000, али се већ на почетку, близу 6.000 радника определило за друга решења. У то време, наиме, радницима су понуђене отпремнине од 250 евра по години радног стажа, а Млађан Динкић, тадашњи министар економије и регионалног развоја, да би их стимулисао на напуштање посла, рекао је да су то највеће отпремнине које су, уопште, до тада плаћане у току транзиције. Он је, том приликом иронично истакао и „да Влада Србије није 2001. године склопила уговор о доживотном издржавању са тим људима".

Коначна ликвидација „Заставе запошљавање и образовање" у нашој јавности је била обележена као „тријумф заступника неолиберале идеологије и слома мита о радничкој класи као претећој опасности за заустављање реформи и транзиције".

Видело се, ипак, по току те транзиције, да није било тако.

Наиме, прва деценија трећег миленијума почела је после промене власти у Србији. Демократска опозиција (ДОС), поделила је својим странкама сфере утицаја, односно власт у институцијама, предузећима, градовима... У Крагујевцу је доминантну улогу добила Демократска странка (ДС), а у „Застави" Демохришћанска странка (ДХС). То се видело и по функцијама носилаца власти и директорима у највећем крагујевачком предузећу, као и по ономе шта су и како су радили.

Да се нови менаџмент лакше „прими" у „Застави" са традицијом од једног и по века, заслужна је посебно изражена кооперативност са новом влашћу, тадашњег (и потоњег) помоћника генералног директора за кадровске и друштвене послове Драгана Срејовића, који је иначе, у то време био и председник Акционог облика организовања Социјалистичке партије (СПС).

Тако су и у „Застави" створени основни услови за настанак, организовање и конституисање „Заставе запошљавања и образовања" и њено деловање.

Велики експеримент, „in vivo", какав није виђен нигде у свету, показало се, угрозио је егзистенцију хиљада људи. Ни пословно, ни економски, ни социолошки, овај „подухват" није успео, али је успео политички обрачун са неистомишљеницима. За нове менаџере, које су одредиле странке, тако, није била довољна само масовна смена и руководилаца и извршилаца, који су били другачијих политичких опредељења од нових директора, већ су они упућивани на ЗЗО, одакле им је пут био затворен и чекао их губитак радних места.

По броју политичких неистомишљеника одстрањених са посла, у овом обрачуну, надмашена је и цифра из времена Информбироа и других чистки тзв. носилаца негативних појава за 50 година комунистичке власти.

Да ли је ЗЗО био спас или шанса да се учврсти власт, економски и пословни перпетумобиле, понуда која се не може одбити, или велика превара?

Порука у ондашњем саопштењу о „тријумфу неолиберале идеологије"... била је шарена лажа за јавност, која је, у годинама које су долазиле видела право стање.

А социјална и економска стагнација и финансијски крах радника, као последице политичког обрачуна и пословног шарлатанства замаскиране у ЗЗО, осећају се и данас.

Зоран Прокић
директор Центра за информисање и односе са јавношћу
и главни и одговорни уредник листа „Застава" од 1978. до 2001. године

КА СИНТЕЗИ

Књига је пети том истог аутора у едицији „Грађење Крагујевца". Обрађује крагујевачко градоградитељство од 1990. до 2005. године. Кризном периоду развоја града.

Окружење није било повољно за грађење.

На почетку – у великој Југославији. На крају – у инокосној Србији. Носилац привредног развоја, крагујевачка ауто-индустрија, претходно достиже рекордну производњу, па се своди на минималу. Национални доходак прати тај ток. Инфлација већ 1993. године остварује незапамћене димензије. Престаје досељавање новог становништва у центар Шумадије.

Истовремно, друштвени систем се мења. Транзиција се догађа од самуправног социјализма ка тржишном капитализму. Уз много девијација. Мучније него у другим постсоцијалистичким државама.

Са становишта грађења Крагујевца било је то „ВРЕМЕ КРИЗА".

Грађено је мање него у неколико претходних деценија. Ипак, и у тадашњим кризним околностима, неки остварени резултати су надрегионалног ранга у Србији:

– Завршен је систем СОП,

– Развијена гасификација,

– Урађена прва етапа Јужне обилазнице,

– Подигнута је Главна Пошта,

– Изграђене зграде просвете Друга крагујевачка Гимназија и Ректорат,

– Саграђена Богословија и мрежа цркава,

– Покренут Клинички центар: Интерна клиника и Технички блок,

– Обновљена је „Енергетика",

– Дошло је до инвестирања у мега тржне објекте „Метро" и „Меркатор",

– Унапређен је сектор информационо-комуникационих технологија.

Поред тога, урбана слика је добила један број објеката извесне архитектонске вредности. Управне зграде предузећа („ЈИК Банка", „Дуванпромет", „Југопетрол", „Интершпед"...). Уређене су три пешачке зоне.Подигнуто неколико споменика.

– Развој планирања. До регионалних захвата и учешћа у ППРС-у.

Сва градитељска достигнућа треба да се посматрају у светлу изузетно неповољних околности у Србији. Распада државе. Ратова. Економске блокаде. Транзиције.

Кад се посматра криза градоградитељства Крагујевца, нагаласак је на неколико специфичности произишлих из моноструктуре привреде. Неке имају карактер катастрофе.

– Нема примера у Србији да је за само један дан радна места изгубило 15.000 запослених у једном предузећу. Само гигант као што је била „Застава" могао је да половину радника пошаље на „Заставу запошљаванје и образовање (ЗЗО). Првог септембра 2001. године на посао је дошло 30.000 радника. После прочитаних спискова остало их је двоструко мање.

– Мега инфлација.

– Приватизација друштвених станова без акумулације.

– Бомбардовање.

У претходна два века Град није преживљавао сличне појаве. Ударе огромног интензитета.

НА КРАЈУ КЊИГЕ

Ова књига је и прилог историји Крагујевца. Као архитект скупљам приказе о грађењу. Охрабрење је став нашег неправедно скрајнутог филозофа Божидара Кнежевића да су стари народи историју прво бележили грађевинама.

Историју Крагујевца нису нажалост написали наши велики суграђани, академици Драгослав Срејовић и Андреј Митровић, универзитетски професор Арсен Ђуровић, цењени крагујевачки професори Бакић, Спасић, Стокић... Тај посао остаје задатак наредним генерацијама.

Надам се да ће им моје књиге о урбанизму и архитектури Крагујевца бити од помоћи.

Други српски градови засад немају овакве књиге. Томови које сам исписао теже да допринесу сагледавању места Крагујевца у развоју градитељства Србије.

Књига ће испунити своју мисију ако буде коришћена од савремених урбаниста. Урбанизам је процес који се ослања на дугорочне токове. Не може се планирати будућност без знања о садашњости и прошлости.

ХРОНОЛОГИЈА

1988.
– Ђачки трг,
– СОП, уговор са „Енергопројектом”,
– Уговори са Републичким фондом за путеве (није улагао у Крагујевцу од1981. Године),
– 23. априла, отварање адаптираног Дома ЈНА,
– 24. априла, отварање Саобраћајног полигона у Великом парку,
– 8. јуна, 70. годишњица стрељања словачких војника,
– 1. јула, откривање спомен-бисте Филипу Кљајићу, на Метином брду,
– 24. јула, нови погон ЗЦЗ „Крагуј” у Баточини,
– 6. окобра, Историјски архив Шумадије у новом објекту,
– 7. октобра, почетак изградње фискуктурне сале у ОШ „Мома Станојловић” и у ОШ „Јован Поповић”.

1989.
– Идејни пројекат Јужне обилазнице,
– Мини-обилазница (1989-1995, око 17 милиона ДЕМ, 1989. од Ауто-пута до улице Београдске,
– Дом здравља у Бресници,
– ОШ „Свети Сава” у Виноградима,
– пут ка новој депонији у Корману,
– уведен шести градски самодопринос,
– реизбор директора Дуик-а (В. Трифуновић),
– 13. децембра, отварање Мини-обилазнице од Царинарнице до насеља Аеродром

1990.
– Завршено ЦГП у Цветојевцу
– Пешачка зона
– Мини-обилазница: улица Милентија Поповића и Сушичка петља,
– Бувља пијаца,

– Надградња здравствена станица Ердоглија,
– Почела и стала градња пута ка депонији Витлиште,
– Отворена раскрсница „Звезда чвор”,
– Отворена Радио-телевизија Крагујевац,
– Устав Републике Србије,
– Крст враћен на сквер у центру.

1991.
– Усвојен ГУП „Крагујевац 2005”,
– Гасификација , широка потрошња , радови од 25. октобра, „Енергогас”,
– Прелазак „Енергетике” на гас,
– Мини-обилазница у функцији од Ауто-пута до „Звезде”,
– Споменик и хумка бр.12 у Спомен-парку,
– Зграда ЈИК банке.

1992.
– Споменик Војводи Путнику,
– Интерна клиника КБЦ,
– СД „Раднички”, Маршала Тита 110,
– Први Салон урбанизма у Нишу,
– Нов Закон о становању,
– Лист „Комуналац”,
– Санкције УН,

1993.
– Мегаинфлација.

1994.
– Борба за позиције Крагујевца у ППРС-у,
– Почетак изградње Јужне обилазнице, петља и мост код Царине,
– Споменик Питештија у Спомен-парку,
– Угљешнички колектор,
– Ботаничка башта,
– Зграда Ректората (1991-1994)

1995.
– Књига „Архитектура о Крагујевцу”,
– Палата „Дуванпромет”,
– Тржни центар „Раднички”,
– Петља у улици Сплитској
– Отворена изградња надвожњака на Јужној обилазници (до1996),
– почетак изградње Друге гимназије(1995-2000) и нове Поште
– Пала САО Крајина,
– Дејтонски споразум,
– Четири грађевинска закона Србије.

1996.
– Усвојен ППРС,
– Почетак „Урбо ГИС”-а.
– Купола нове Поште,
– Споменик Раки Љутовцу на Метином брду,
– Спомен-обележје Лицеуму,
– Павиљон Дечјег дома „Младост”,
– Студентски дом „Слобода”,
– Почетак изградње Техничког блока КБЦ-а и Дома здравља Палилула,
– Челични гасни прстен,
– црква Светог Димитрија (до 2003.),
– управна зграда „Југопетрола”,
– Град Крагујевац, Коалиција „Заједно”

1997.
– Почетак изградње Дома „Свети Јован” (до 2002),
– Шарена пијаца измештена код Језера,
– Група архитеката „Заједно плус”
– Застој програма (Јужна, Гасификација...),
– Отворен АОП Дирекције.

1998.
– Надзиђивање равних кровова,
– Доње двомостовље
– Ресторан „Мек Доналдс”,
– Споменик Другој шумадијској дивизији у Шумарицама,
– Спомен крст и чесма на Малој ваги,
– Почела градња зграде „Шумадија банке” у „Продору”,
– Црква у Белошевцу.

1999.
– Рат
– Рад на ГУП-у „Крагујевац 2015”,
– Споменик краљу у Старој колонији.

2000.
– Актив УУС-а у Крагујевцу,
– „Крагујевац што негда беше” на РТК,
– Пријава докторске тезе Верољуба Трифуновића,
– Локални избори ДОС у Скупштини града Крагујевца,
– Верољуб Трифуновић, директор: „Промене су у нашем домашају”,

2001.
– Зграда „Делта банке” у улици Саве Ковачевића,
– Чешки мостови,
– Подела ЗЦЗ по интерном уговору,

– Лепенички булевар,
-ОШ Десмировац.

2002.
– Крај СРЈ, почетак заједничке државе СЦГ, реорганизација Војске, укинут крагујевачки корпус,
– Једанаести Салон УУС (Крагујевц),
– Кабловска ТВ, КДС,
– Дом здравља Палилула,
– Јужна обилазница, 1. етапа,
– Подигнута је црква посвећена „Крагујевачким новомученицима" (архитект Љубица Бошњак, 2002-2006).
– Устоличен епископ Јован,
– Умро др Боривоје Петровић.

2003.
– Атентат на Зорана Ђинђића, ванредно стање,
– Закон о изградњи,
– улица Краљевачки батаљон,
– десна трака улице Кнеза Михаила,
– Потписан уговор"Меркатор".

2004.
– Ауто-пут, отворени радови27.септембра,
– Пешачка зона у улици Б.Радичевића
– Споменик Јовану Ристићу,
– „Сити пасаж", улица Љубичина,
– Докторирао Верољуб Трифуновић (25.јуна),
-Уговорени планови за Златибор, Херцег Нови ,Нови Пазар и други,
– Локални избори, Коалиција „Заједно", смена Верољуба Трифуновића (25. новембра),
– Инжењерска комора Србије(Верољуб Трифуновић председник МСУ),
– Награде на 13. Салону УУС, у Бањалуци,
-основано удружење „Крагујевац наш град".

2005.
– Усвојен ГУП" Крагујевац 2015" (25. фебруара),
– Предузеће за изградњу Крагујевца (18.марта),
– Уговор „пунто",
– Тржни центар „Metro" cash and cary (30. новембра),
– Верољуб Трифуновић одлази из ДУИК-а (1. марта, годишњи одмор, 18. маја пензија),
– 1. Летња школа УУС , Покајница код Велике Плане,
– Крушевац, 50 година УУС,
– Републичке комисије за планове и за ревизију пројеката.

ЛИТЕРАТУРА

БИБЛИОГРАФИЈА:
– Др Живадин Степановић: ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КРАГУЈЕВАЧКЕ КОТЛИНЕ, Крагујевац, 1974.
– Marian Hronsky: VZBURA SLOVENSKYCH VOJAKOV V KRAGUJEVCI, Тренчин, 1988.
– Милован Ракоњац: КРАГУЈЕВАЧКА ТРАГЕДИЈА 19412001 КРВАВА ИСТИНА, Крагујевац 2001.
– Група аутора: СПОМЕН-ПАРК КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР, Фотомонографија, Крагујевац 2002.
– Станиша Бркић, Ненад Ђорђевић ВЕЛИКИ ЗЛОЧИНИ ВЕРМАХТА КРАГУЈЕВАЦ 1941, Крагујевац 2004.
– Каталог изложбе КРАГУЈЕВАЦ НА СТАРИМ ГЕОГРАФСКИМ КАРТАМА ПЛАНОВИМА И ЦРТЕЖИМА, Историјски архив Шумадије, Крагујевац 2004.
– Света Маџаревић: ИСТОРИЈА ЛОВСТВА КРАГУЈЕВЦА, Крагујевац 2005.
– EU TEAM: РАЗВОЈ УРБАНИЗМА У НЕМАЧКОЈ, Аранђеловац, 2007.

РЕЗИМЕ

ГРАЂЕЊЕ КРАГУЈЕВЦА У ПЕРИОДУ ОД 1990. ДО 2005. ГОДИНЕ

ВРЕМЕ КРИЗА

Књига је пети том у циклусу књига које је дроктор архитектуре Верољуб С. Трифуновић написао о грађењу Крагујевца. Прати развој града током периода са краја 20. века и на уласку у нови миленијум. У годинама распада Југославије.

Грађење Крагујевца се тада одвија кроз два друштвена система:

– Време СОЦИЈАЛИЗМА 1990-2000,

– Време ТРАНЗИЦИЈЕ 2001-2006.

Уз убрзане промене окружења.

Зато књига у првом поглављу приказује планирање и изградњу рашчлањене на средњорочја која у Крагујевцу носе јасне карактеристике. По околностима и резултатима грађења заокружују се:

– СТАБИЛИЗАЦИЈА ,

– ПОЧЕТАК КРИЗЕ,

– ДРУГО СРЕДЊОРОЧЈЕ – САНКЦИЈЕ,

– ТРЕЋЕ СРЕДЊОРОЧЈЕ – КА ДНУ КРИЗЕ,

– ЧЕТВРТО СРЕДЊОРОЧЈЕ – ПРОМЕНЕ ПОЧЕТКОМ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА

– ДЕЗУРБАНИЗАЦИЈА

Ако се покуша сагледавање грађења Крагујевца у целом посматраном времену, преко овде усвојене периодизације може да се закључи:

– Време „Стабилизације" је остварило вредне градитељске резултате. Мање од оних у „времену самоуправљања", али и даље на високом нивоу.

– Период од 1988. до 1991/92 означен као „Почетак кризе" обухвата грађење Крагујевца по условима из друге Југославије у распаду. Доноси градоградитељске резултате, уз најаву све већих ограничења.

– Друго средњорочје (до краја 1996. године) обележено је, пре свега, санкцијама па мегаинфлацијом која доводи у питање могућност реализа-

ције свих градитељских подухвата. Крагујевац се ослања на републичке пројекте.

– Треће средњорочје су године додатних слојева тешкоћа произишлих прво из несагласја републичких и градских програма, а потом са врхунцем кризе – ратним разарањима.

– Промене на почетку 21. века доносе покушаје излазака из времена кризе. Тај процес је настављен дуже од периода који прати ова књига.

Све промене су уписане у урбану слику града.

Грађење Крагујевца (1990-2005) пролазило је кроз један од најтежих кризних циклуса у својој историји.

Посебно су у књизи обрађене неке градоградитељске теме. Аутор их издваја као карактеристичне за „Време криза". То су:

– СТАНОВНИШТВО И СТАНОВАЊЕ,
– ПРИВРЕДА,
– ПЛАНИРАЊЕ И ПРОЈЕКТОВАЊЕ,
– ПРИПРЕМА И РЕАЛИЗАЦИЈА,
– ИНФРАСТРУКТУРА,
– УРБАНА ОПРЕМА,
– СПОМЕНИЦИ.

Књига обрађује крагујевачко градоградитељство у времену од 1990. до 2005 године. Кризном периоду развоја града.

Окружење није било повољно за грађење.

На почетку – у великој Југославији. На крају- у инокосној Србији. Носилац првредног развоја, крагујевачка ауто-индустрија, претходно достиже рекордну производњу па се своди на минималу. Национални доходак прати тај ток. Инфлација већ 1993. године остварује незапамћене димензије. Престаје досељавање новог становништва у центар Шумадије.

Истовремно, друштвени систем се мења. Транзиција се догађа од самуправног социјализма ка тржишном капитализму. Уз много девијација. Мучније, него у другим постсоцијалистичким државама.

Са становишта грађења Крагујевца било је то „ВРЕМЕ КРИЗА".

Као главни кризни пикови градограђења испољени у тим годнама могу да се означе:

– Ратови, са бомбардовањем као врхунцем,
– Пад ауто-индустрије са драстичним смањењем радника (ЗЗО),
– Инфлација са распродајом фонда друштвених станова,
– Одсељавање младих и квалификованих...

Грађено је мање него у неколико претходних деценија. Ипак, и у тадашњим кризним околностима, неки остварени резултати су надрегионалног ранга у Србији:

– Завршен је систем СОП,
– Развијена гасификација,
– Урађена прва етапа Јужне обилазнице,
– Подигнута је Главна Пошта,
– Расла информационо-комуникациона технологија (ИКТ),
– Изграђене зграде просвете: Друга крагујевачка Гимназија и Ректорат,
– Саграђена Богословија и мрежа цркава,
– Покренут Клинички центар: Интерна клиника и Технички блок,
– Обновљена је „Енергетика",
– Дошло је до инвестирања у мега тржне објекте „Метро" и „Меркатор".

Поред тога, урбана слика је добила један број објеката извесне архитектонске вредности. Управне зграде предузећа („ЈИК Банка", „Дуванпромет", „Југопетрол", „Интершпед"...). Стамбене зграде добијају нове форме. Уређене су три пешачке зоне. Подигнуто неколико споменика.

Крагујевац се градио у мањем обиму. Али, ни у годинама кризе није сасвим прекидао градитељске активности.

Посебна пажња у књизи је посвећена месту и улози планирања и реализације у остваривању градских програма. Развој урбанистичких капацитета Крагујевца био је у самом врху југословенских планерских институција крајем 20. века. Довео до регионалних захвата и учешћа у доношењу Просторног плана Републике Србије. Са друге стране , урбанизам је кроз Дирекцију за урбанизам и изградњу Крагујевца био директно укључен у процесе реализације. Тај облик организације се у Крагујевцу, за разлику од других градова, одржао током целог времена криза. Уверење је аутора књиге да су резултати грађења због тога били бољи од актуелних околности у окружењу.

Књига „Време криза" има структуру излагања као и претходне четири књиге циклуса „Грађење Крагујевца...". Основни текст прати низ „Прилога" – неформалних записа о деловима предметне теме. Другу паралелну линију чини низ фотографија објеката насталих тих година. Свака је праћена одговарајућом „Белешком".

Цео циклус „Грађење Крагујевца..." тежи да допринесе сагледавању места Крагујевца у развоју градитељства Србије. Други српски градови засад немају овакве урбанолошке опусе.

Књига ће испунити своју мисију ако буде коришћена од савремених урбаниста. Урбанизам је процес који се ослања на дугорочне токове. Не може се планирати будућност без знања о садашњости и прошлости.

The Building of Kragujevac in the period between 1990 and 2005
TIME OF CRISIS

This book is the 5th in a series of books written by architect Dr. Veroljub S. Trifunovic, Phd. on Kragujevac's development.

It follows the city's evolution through the end of the 20th century and its entry into the new millennium during the fall of Yugoslavia.

Kragujevac's development then occurred within two social systems:
– The Socialist Period, from 1990-2000
– The Transition Period, from 2001-2006
Along with accelerated social changes

Therefore, the book's first chapter displays the planning and construction arranged by midterms, which in Kragujevac have clear characteristics. From these circumstances and
and development results, the following can be distinguished:
– Stabilization
– The beginning of the crisis
– Second midterm -- Sanctions
– Third midterm - Towards the bottom of the crisis
– Fourth midterm- changes at the beginning of the third millennium.
– De-urbanization

Here, if one tries to understand Kragujevac's development during the entire period through said definitions, the following conclusions can be reached:

– The "Stabilization" period left valuable construction results. Less than those during the "self-management" period, but still at a high level.

– The Building of Kragujevac in the period between 1990 and 2005 during conditions from the fall of the second Yugoslavia. It brings results in city development while foreshadowing increasing restrictions.

– The second midterm (til the end of 1996) is marked by sanctions, then by megainflaction, which brings into question the possibility of implementing all construction projects. Kragujevac depends on state projects.

– The third midterm is a period of mounting layers of hardships first caused by the incompatibilities between state and city programs, and then with the crises' climax -- war destructions.

– Changes at the beginning of the 21st century bring attempts at ending the times of crisis. That process continues beyond the period this book tracks.

All changes are written in the city's urban landscape.

Kragjuevac's development (1990-2005) passed through one of the hardest crisis cycles in its history.

Particularly, the book portrays some urban planning topics. The author covers the following as characterizations for "During the Crisis":

– Population and Housing
– The Economy
– Planning and Design
– Preparations and Implementation
– Infrastructure
– Urban Equipment
– Monuments

The book depicts Kragujevac urban planning between 1990 and 2005. The city's development during a crisis (period).

The environment was not favorable for construction.

In the beginning -- in greater Yugoslavia. In the end - in independent Serbia. The carrier of economic development, Kraguejvac's auto industry, had previously reached record production, settling at a minimal level. The GDP follows that trend. In 1993, inflation reached unprecedented levels. The population influx into central Sumadija halts.

Simultaneously, the social system changes. There is a shift from self-managing socialism to market capitalism. With many deviations. With more suffering than in other post-socialist countries.

From the point of Kragujevac's development, it was a "time of crisis." The extremes of the city's building crisis in these years arguably are:

– Wars, with bombardment as its peak.
– Fall of the auto industry with the number of workers plummeting.
– Inflation with the sale of state-owned apartments
– Exodus of young and educated people

Less building occurred compared to the previous decades, however, even in this crisis-ridden environment, there were some nationally significant accomplishments.

– The SOP system was completed
– Gas-line development
– The first stage of the Southern Ring Road
– The post office headquarters was built
– Rise of IT and communication technology
– Building of education buildings, Kragujevac's Second High School, and the Dean's Building.
– Building of the School of Theology and church network
– Started within the hospital center: Internal Medicine Building and Utilities Building.
– The "Energetika" Building was renovated.
– Investing in hypermarkets "Metro" and "Merkator"

In addition, the urban landscape got a number of somewhat architecturally valuable buildings: Headquarters of corporations: (JIK Bank, Duvanpromet, Jugopetrol, Intersped)

Residential buildings begin evolving… 3 pedestrian zones are established… a few monuments were built…

The number of building projects in Kragujevac decreased, but even in times of crisis, building never completely ceased.

The book places an emphasis on planning and implementation of city programs. Kragujevac's urban planning capacities' development was among the best in Yugoslavia towards the end of the 20th century. It led to regional operations and participation in adopting the Republic of Serbia's Urban Plan. On the other hand, through the Directorate of Urban Planning, urban planning was directly included in implementation processes.

That form of organization in Kragujevac, in comparison to other cities, continued throughout the Time of Crisis. The author's conviction is that that is the reason the development results were above what was expected given the circumstances.

The book, *Time of Crisis,* is structured similarly to the previous four books in the series, *Building Kragujevac.* The main text follows a series of "articles" -- informal notes referring to the book's subject. Additionally, a collection of photographs taken during those years parallels the text. Each has a corresponding note.

The entire series, *Building Kragujevac,* attempts to contribute in establishing Kragujevac's role in Serbia's building development. Other Serbian cities do not have comparable urban planning texts.

The book's mission will be fulfilled if utilized by modern urban planners. Urban planning is a process relying on long term outlooks. One cannot plan the future without knowing the present and the past.

Nena Trifunovic

О АУТОРУ

Архитект Верољуб Трифуновић (1940) живи и ради у Крагујевцу. На Архитектонском факултету у Београду је дипломирао, магистрирао и докторирао на темама о грађењу Крагујевца.

У Заводу, односно Дирекцији за урбанизам и изградњу радио од 1965. до 2005. године. Потом обавља приватну праксу.

Професор Високе техничке школе.

У Удружењу урбаниста Србије је декан Летње школе урбанизма, од њеног покретања 2005. до 2016. године. Носилац је награде УУС за животно дело „Емилијан Јосимовић".

Објавио више од 160 стручних радова. Већи број књига написао са групама аутора.

О грађењу Крагујевца је самостално написао књиге:

– „Архитектура о Крагујевцу"(три издања: 1995, 1996. и 2002),

– „Урбанизам Крагујевца"(2004. носилац прве награде на 13. Салону урбанизма),

– Циклус „Грађење Крагујевца у кнежевини и Краљевини Србији" (2008), „Interbellum" (2009), „Грађење Крагујевца од 1945. до 1965. године" (2018) и „Од самоуправљања до кризе" (2019) заокружава овим петим томом под насловом „Грађење Крагујевца у периоду од 1990. до 2005. године – 'ВРЕМЕ КРИЗА'".

Верољуб Трифуновић

ВРЕМЕ КРИЗА

Грађење Крагујевца од 1965. до 1990. године

Издавачи
Удружење „Крагујевац наш град”
Установа културе „Кораци”

За издаваче
Милан Милошевић
Златко Милојевић

Превод резимеа
Нена Трифуновић

Лектура и коректура
Предраг Парезановић

Штампа
БИРОГРАФ КОМП, Београд

Тираж
300